

Hierarchia funkcjonalna miast w Polsce

jako rama odniesienia dla polityk krajowych i regionalnych

Sobala-Gwosdz A., Janas. K., Jarczewski W., Czakon P.

Kraków 2023

Materiał roboczy przygotowany na potrzeby konsultacji, w przypadku odniesień w publikacjach zewnętrznych, prosimy o odwołanie do właściwej publikacji (w przygotowaniu do druku):

Sobala-Gwosdz A., Janas. K., Jarczewski W., Czakon P., 2023, *Hierarchia funkcjonalna miast w Polsce i jej przemiany w latach 1990–2020*, Badania Obserwatorium Polityki Miejskiej, Instytut Rozwoju Miast i Regionów, Kraków–Warszawa.

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

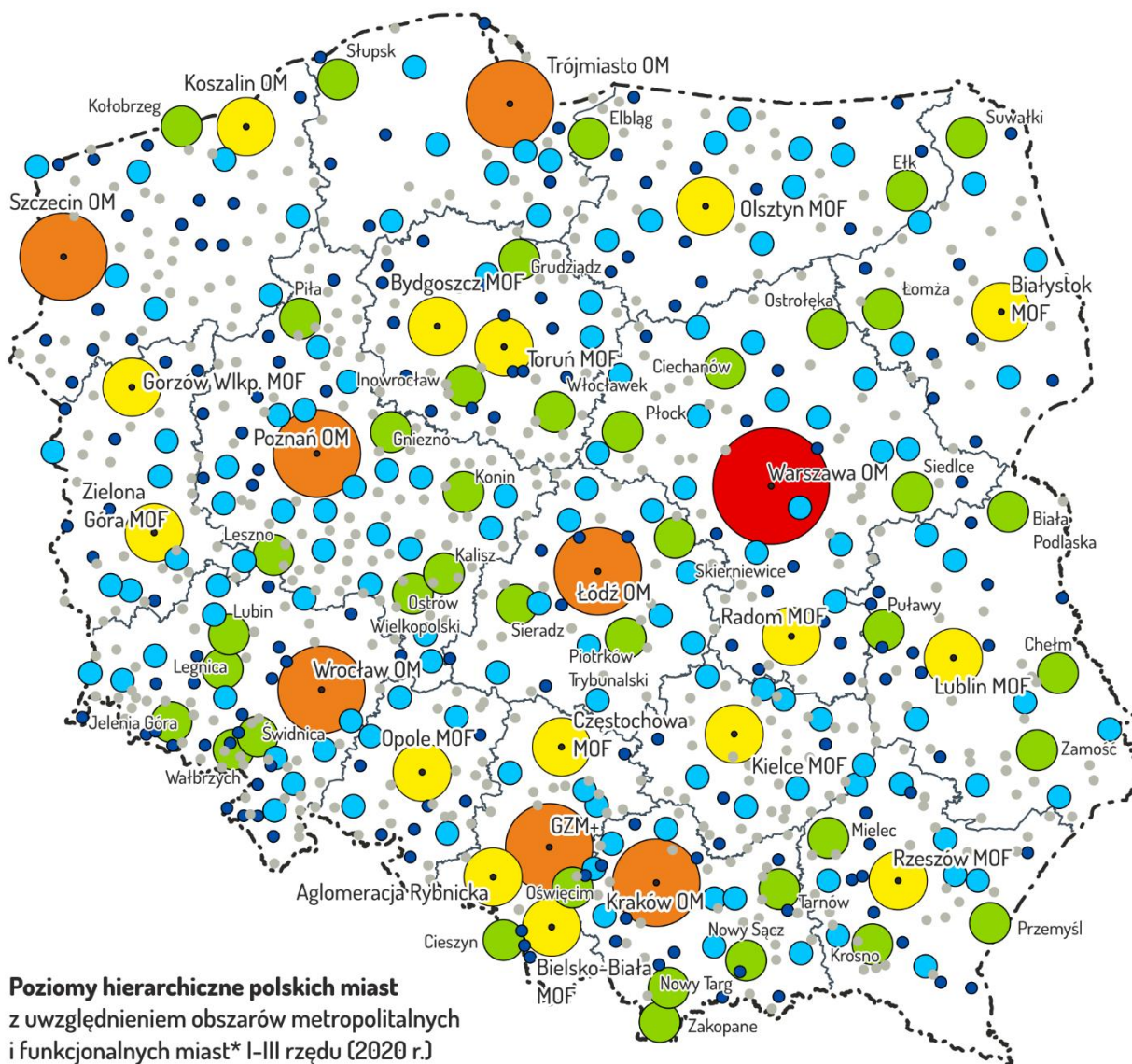
Spis treści

Raport w punktach	2
Kluczowe wnioski i rekomendacje.....	6
Wprowadzenie w tematykę raportu i tło teoretyczne.....	8
Cele i metody badawcze.....	14
Zakres opracowania.....	14
Cele i pytania badawcze	14
Metody badania hierarchii funkcjonalnej miast.....	15
Przestrzenny zakres oddziaływania miast	16
Charakterystyka wyróżnionych poziomów hierarchicznych miast	18
Hierarchia funkcjonalna miast w Polsce.....	23
Hierarchia osadnicza Polski	25
Województwo śląskie.....	29
Źródła.....	34

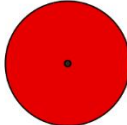






[skrót raportu do konsultacji w regionach]

Raport w punktach

- Rola miast postrzegana jest najczęściej przez pryzmat ich znaczenia dla rozwoju gospodarczego kraju i poszczególnych regionów; dobrze rozwijające się miasta, z silną bazą ekonomiczną, stanowią bieguny wzrostu w różnej skali i zróżnicowanej sile oddziaływania. Na rolę i znaczenie miast w systemie terytorialnym kraju warto jednak spojrzeć również z perspektywy, która ukazuje także znaczenie i rolę miast jako ośrodków usługowych.
- Funkcje usługowe miasta (rynkowe i nierynkowe), które świadczone są zarówno względem własnych mieszkańców, jak i ludności spoza miasta, określane są mianem funkcji lub usług centralnych. Zasięg tych usług jest różny – funkcje wyższego rzędu występują rzadziej, ale ich zasięg może obejmować cały kraj lub wykraczać poza granice regionu. Przykładem takich usług są renomowane uczelnie wyższe, specjalistyczne szpitale lub centra konferencyjno-wystawiennicze. Usługi niższego rzędu z kolei są bardziej powszechne, ale w związku z tym ich zasięg oddziaływania jest na ogół mniejszy (np. szkoły średnie, ośrodki zdrowia, czy mniejsze centra handlowo-usługowe). W zależności od występowania funkcji centralnych o określonym zasięgu, możliwe jest określenie hierarchii funkcjonalnej miast w ramach badanego układu osadniczego.
- Określenie hierarchii funkcjonalnej miast ma duże znaczenie z punktu widzenia planowania krajowych polityk terytorialnych i terytorializacji polityk sektorowych i jest podejściem bardziej optymalnym w porównaniu z prostym podziałem miast na grupy wielkości ze względu na liczbę mieszkańców czy status administracyjny.
- Raport przygotowywany przez Obserwatorium Polityki Miejskiej i Regionalnej w Instytucie Rozwoju Miast i Regionów prezentuje wyniki badań, które umożliwiły identyfikację funkcji centralnych różnego rzędu (o różnym zasięgu) we wszystkich polskich miastach. Analiza ta umożliwiła określenie hierarchii funkcjonalnej miast w Polsce (Ryc. 1) oraz wskazanie ich przybliżonych obszarów obsługi na poszczególnych poziomach hierarchicznych.
- Porównanie hierarchii funkcjonalnej miast pomiędzy rokiem 1990 a 2020 wykazało względną trwałość struktury osadniczej, jednocześnie odnotowano awans wielu ośrodków w hierarchii, co było pochodną ciągłego, dynamicznego wzrostu gospodarczego w skali całego kraju.
- Kryzys demograficzny i powszechne zjawisko kurczenia się miast – w szczególności tych na niższych poziomach hierarchicznych – ośrodków regionalnych, subregionalnych i ponadlokalnych poza obszarami metropolitalnymi – może doprowadzić do dalszych przekształceń sieci, tym razem w odwrotnym kierunku (Ryc. 2).
- Utrata funkcji centralnych przez miasta jest poważnym wyzwaniem dla polityki terytorialnej państwa i stanowi zagrożenie z punktu widzenia możliwości utrzymania obecnej policentrycznej struktury osadniczej kraju.
- Utrata funkcji centralnych ma konsekwencje nie tylko dla mieszkańców miast tracących owe funkcje, ale również ogranicza dostępność usług dla ludności i przedsiębiorstw w obszarze



Poziomy hierarchiczne polskich miast
z uwzględnieniem obszarów metropolitalnych
i funkcjonalnych miast* I-III rzędu (2020 r.)

- Rząd I  Metropolia ogólnokrajowa (1)
- Rząd II  Metropolia ponadregionalna (7)
- Rząd III  Aglomeracja regionalna (15)
- Rząd IV  Ośrodek subregionalny (40)
- Rząd V  Ośrodek ponadlokalny (132)
- Rząd VI  Silny ośrodek lokalny (169)
- Rząd VII  Ośrodek lokalny (455)



Ryc. 1 Hierarchia funkcjonalna miast w Polsce z uwzględnieniem MOF* dla rządów od III do I.

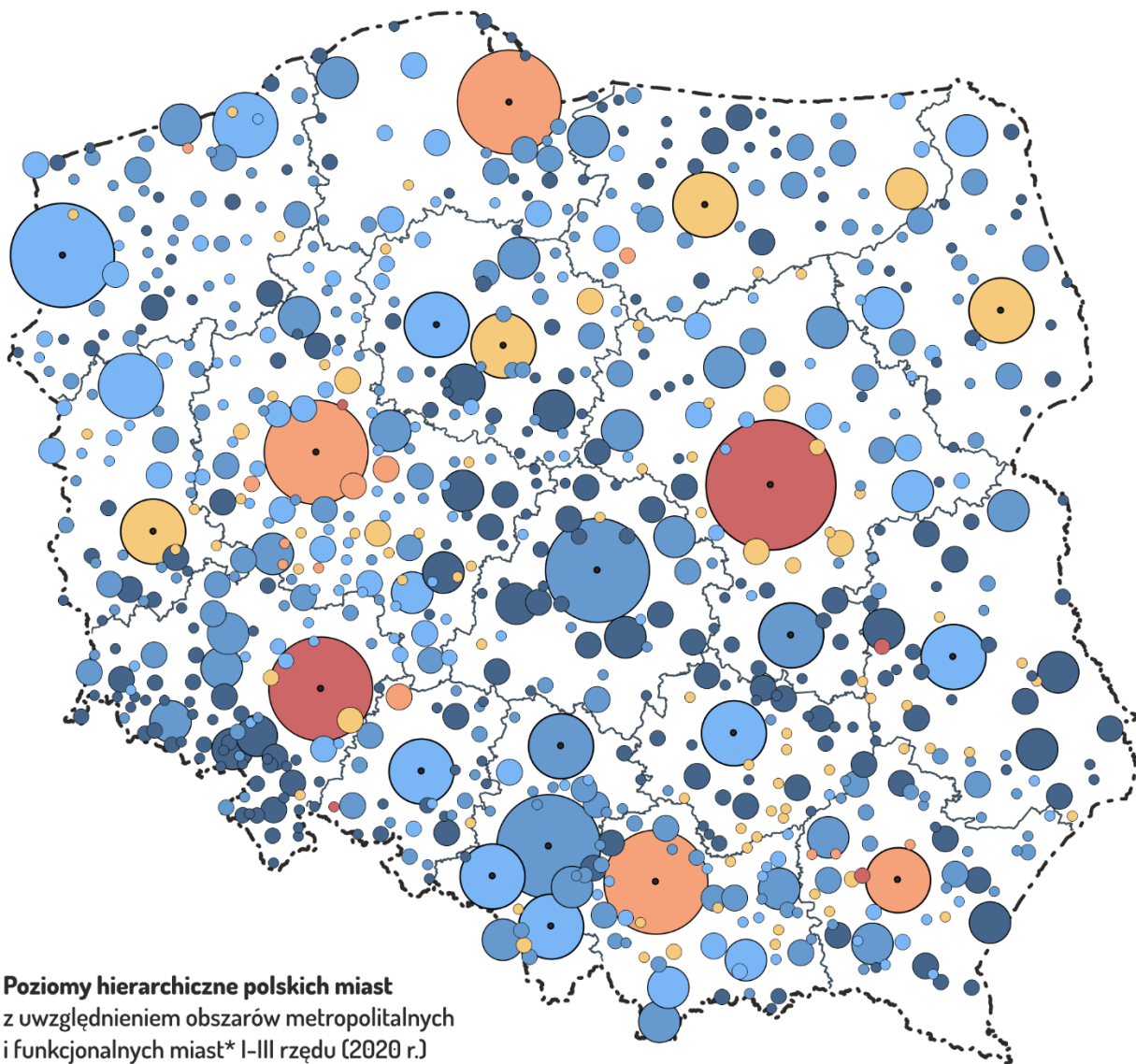
*) Delimitacja miejskich obszarów funkcjonalnych - MOF (w tym metropolitalnych) za : Śleszyński, Komornicki 2016.

Źródło: Opracowanie OPMR IRMiR na podstawie Sobala-Gwosdz i in. 2023

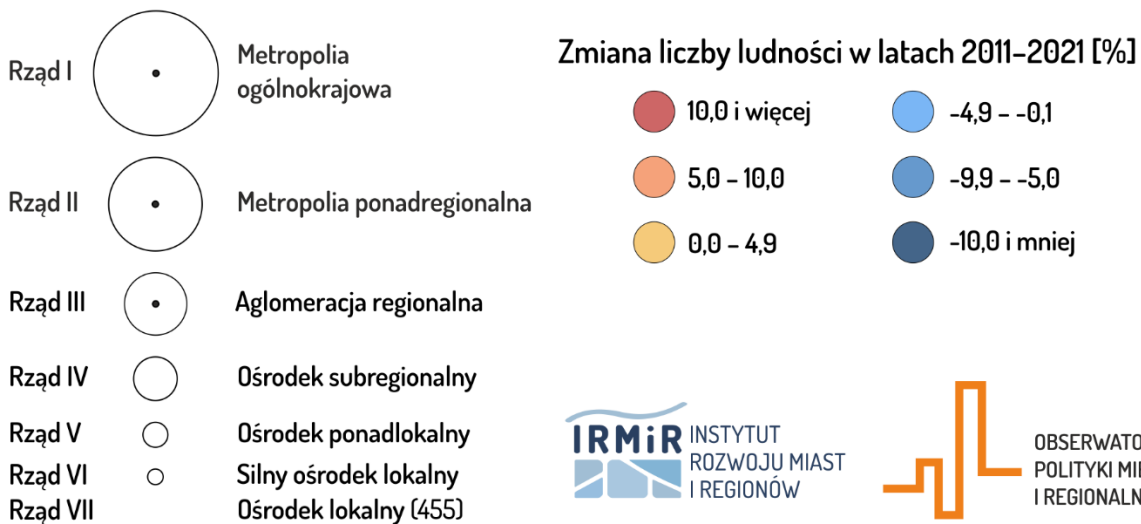
[skrót raportu do konsultacji w regionach]

obsługiwanych przez dany ośrodek. Z tego punktu widzenia szczególnie newralgiczne są miasta subregionalne i ponadlokalne, świadczące szereg podstawowych usług o zasięgu wykraczającym poza najbliższe otoczenie. Ich degradacja może mieć najbardziej bolesne konsekwencje w obszarach bardziej peryferyjnych, o mniejszej gęstości zaludnienia.

- Odrębnej polityki wymagają również ośrodki wyższego rzędu, w tym metropolitalne – choć większość z nich ma wciąż silne podstawy rozwojowe, także one będą mierzyć się z niedoborem rąk do pracy i szeregiem innych wyzwań i ograniczeń – często specyficznych dla danego miasta/obszaru. Dla polityki krajowej ciągłym wyzwaniem jest podnoszenie konkurencyjności polskich metropolii, aby mogły rywalizować z innymi ośrodkami metropolitalnymi w Europie i na świecie. Aktualizacja krajowej strategii rozwoju regionalnego to dobry moment na przemyślenie kwestii polityki regionalnej i podejścia do terytorializacji polityk przez pryzmat funkcjonalnej hierarchii miast.
- **Województwo śląskie** jest najsilniej zurbanizowanym regionem w skali kraju, co jest w głównej mierze dziedzictwem silnego uprzemysłowienia regionu. Górnośląsko-Zagłębiowska Metropolia z wiodącą rolą Katowic stanowi drugi co do wielkości i wyposażenia w funkcje centralne ośrodek metropolitalny w skali kraju (po Warszawie), choć niestety wciąż borykający się ze skutkami transformacji gospodarczej, co znajduje odzwierciedlenie również w niekorzystnych trendach demograficznych. Jako jedyny region posiada obok metropolii ponadregionalnej (GZM) aż trzy ośrodki o statusie regionalnym: Bielsko-Białą, Aglomerację Rybnicką i Częstochowę, a gęstą sieć osadniczą uzupełniają również ośrodki niższego rzędu.



Poziomy hierarchiczne polskich miast
z uwzględnieniem obszarów metropolitalnych
i funkcjonalnych miast* I-III rzędu (2020 r.)



Ryc. 2 Zmiana liczby ludności w latach 2011-2020 na tle hierarchia funkcjonalnej miast w Polsce

*) Delimitacja miejskich obszarów funkcjonalnych - MOF (w tym metropolitalnych) za : Śleszyński, Komornicki 2016.

Źródło: Opracowanie OPMR IRMiR na podstawie Piech i in. 2023

Kluczowe wnioski i rekomendacje

1. Policentryczna i zhierarchizowana sieć miast w Polsce stanowi korzystne uwarunkowanie dla prowadzenia zrównoważonej polityki terytorialnej, mającej na celu minimalizację różnic w poziomie rozwoju, również pod względem przestrzennym. Gęsta sieć miast umożliwia łatwiejszy dostęp do różnego rodzaju usług rynkowych i nierynkowych. Wykorzystanie policentrycznej sieci miast, równomiernie rozlokowanych w kraju, przyczynia się także do większej odporności i ewentualnej antykruchości systemu, co oznacza, że system nie tylko jest odporny, ale może się nawet wzmacniać w wyniku szoków i stresorów (Taleb 2023).
2. Wykorzystanie hierarchii funkcjonalnej miast ustalonej w oparciu o identyfikację i analizę zasięgu usług centralnych w procesie terytorializacji polityk publicznych jest bardziej optymalnym i wyrafinowanym podejściem niż posługiwanie się uproszczonym podziałem ze względu na liczbę ludności czy z uwzględnieniem jedynie hierarchii administracyjnej miast, ponieważ odzwierciedla faktyczną rolę, jaką dane miasto pełni względem swojego otoczenia oraz umożliwia określenie zasięgu tego oddziaływania. Podziały administracyjne mają często charakter arbitralny i/lub nawiązują do podziałów historycznych, przez co nie odzwierciedlają zmieniających się uwarunkowań. Ponadto hierarchia funkcjonalna miast i ich współzależności są o wiele bardziej złożone niż trójstopniowy podział administracyjny – miastami powiatowymi są zarówno ośrodki lokalne, ponadlokalne, subregionalne, jak i regionalne; z kolei wśród miast wojewódzkich, poza metropolią krajową, mamy sześć ośrodków będących metropoliami ponadregionalnymi, a pozostałe osiem miast pełni funkcje regionalne. Wielkość ośrodków mierzona liczbą mieszkańców też nie zawsze odzwierciedla znaczenie ośrodka z perspektywy jego funkcji obsługi. Te różnice są istotne i nie powinny być pomijane w procesie terytorializacji krajowych polityk publicznych i planowaniu polityk regionalnych.
3. Rozwój i ewolucja struktury osadniczej kraju są wynikiem szeregu procesów i czynników ekonomicznych, społecznych, geograficznych i politycznych. Struktury osadnicze są strukturami długiego trwania, co nie znaczy, że nie podlegają zmianom. Badanie porównawcze hierarchii funkcjonalnej miast w 1990 roku i 2020 roku wykazuje przesunięcia w hierarchii miast w ciągu trzech dekad. Okres transformacji cechował się ciągłym wzrostem gospodarczym i mechanizmy rynkowe odgrywały kluczową rolę w kształtowaniu hierarchii sieci osadniczej w tym okresie, ale istotnym czynnikiem była również reforma podziału administracyjnego kraju w 1999 roku, która wprowadziła trójstopniowy podział administracyjny, przywracając podział na powiaty i redukując liczbę województw z 49 do 16.
4. Z punktu widzenia dostępności i rozwoju usług centralnych poprawiły swoją pozycję w hierarchii najbardziej miasta poziomu subregionalnego i silne ośrodki lokalne, zwłaszcza w obszarach metropolitalnych. Silniejsze znaczenie funkcji rynkowych w ogólnym wskaźniku hierarchii osadniczej zweryfikowało też pozycję byłych miast regionalnych (dawnych stolic województw) – osiem z nich zostało przesuniętych do poziomu miasta subregionalnego. Warto zauważyć jednocześnie, że trzy spośród byłych miast wojewódzkich utrzymały funkcje centralne na poziomie miasta regionalnego: Bielsko Biała, Częstochowa i Radom. Funkcje metropolii ponadregionalnej stracił natomiast Lublin – obecnie miasto regionalne, który ze względu na swoje położenie w Polsce Wschodniej w najmniejszym stopniu miał szanse, w stosunku do pozostałych metropolii, skorzystania z zewnętrznych impulsów rozwojowych. Wprowadzenie podziału powiatowego może też po części tłumaczyć przesunięcia w górę hierarchii miast części ośrodków o znaczeniu ponadlokalnym i subregionalnym.

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

1. Obserwowana zapaść demograficzna i procesy urbanizacyjne zachodzące w Polsce, zwłaszcza metropolizacja – dynamiczny wzrost regionu stołecznego i pięciu ponadregionalnych metropolii, przy jednoczesnym gwałtownym kurczeniu się miast niższych rzędów (Piech i in. 2023) – pozwalają wysunąć tezę, że struktura osadnicza kraju w nadchodzących dekadach ulegnie dalszym przekształceniom. Najbardziej zagrożona degradacją i utratą przynajmniej części funkcji centralnych będzie część ośrodków regionalnych niepełniących funkcji stołecznych oraz większość subregionalnych i ponadlokalnych miast, zwłaszcza w Polsce północno-wschodniej oraz w obrębie peryferii wewnętrznych. Najbardziej narażone są te miasta, które już dziś charakteryzuje długotrwały spadek liczby ludności oraz niski wskaźnik węzłowości obrazujący malejącą rolę miasta względem otoczenia, swojego obszaru obsługi (zob. Ryc. 2).

Rekomendacja: W tej sytuacji kluczowe wydaje się zidentyfikowanie tych ośrodków, których degradacja najbardziej zagraża spójności sieci osadniczej kraju i może znacząco wpłynąć na pogorszenie dostępności do usług centralnych w danym obszarze. Szczególnej uwagi wymagają miasta subregionalne (IV rząd), ponieważ jest to poziom świadczenia wielu podstawowych usług o zasięgu wykraczającym poza najbliższe otoczenie. Kryzys tych miast w wielu wypadkach może oznaczać istotne pogorszenie dostępności do nich w danym regionie. Nie oznacza to oczywiście, że w terytorialnym wymiarze polityk nie powinny być uwzględnione również miasta wyższych rzędów. Na poziomie ponadregionalnych metropolii (rząd II) także znajdują się miasta w kryzysie, a pozostałe mogą potrzebować bardziej ukierunkowanego wsparcia w specyficznych obszarach, aby były w stanie konkurować o usługi wysokiego rzędu z innymi ośrodkami krajowymi i zagranicznymi.

Zidentyfikowana funkcjonalna hierarchia osadnicza miast uzupełniona o analizę ich obecnego wpływu na otoczenie oraz trendy demograficzne, może stanowić wstęp do dyskusji o tym, które z tych ośrodków powinny być priorytetowo wspierane zarówno na poziomie krajowym, jak i regionalnym. Takie wsparcie powinno być uwzględnione w aktualizowanej krajowej strategii rozwoju regionalnego i realizowane zgodnie z politykami i programami.

Ważne jest, aby to wsparcie nie obejmowało wszystkich miast w grupie, jak ma to miejsce w obecnie realizowanym programie dla miast małych i średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze, które obejmuje zbyt dużą i zbyt zróżnicowaną grupę miast. Nie wszystkie te miasta odgrywają równie istotną rolę w sieci osadniczej, a niektóre z nich mają już silne połączenia węzłowe. W rezultacie podejmowane są działania, które nie zawsze skupiają się na najważniejszych problemach i słabościach poszczególnych miast, ale raczej na wzmocnieniu podstawowych usług nierynkowych, które zapewniają politykę równych szans i mają największy wpływ na jakość życia mieszkańców. Program obejmujący wszystkie miasta bez względu na ich rzeczywiste znaczenie i rolę w obszarze obsługi niekorzystnie wpływa na skoncentrowanie środków i zasobów, co utrudnia osiągnięcie pożądaných zmian.

Wprowadzenie w tematykę raportu i tło teoretyczne

Miasta, rozumiane nie tylko jako specyficzna forma osadnictwa ludzkiego, ale także jako bardziej złożony system organizacji społecznej i gospodarczej, są uznawane za jeden z najważniejszych wyznaczników każdej cywilizacji (Christian 2011). Zarówno w starożytności, jak i w historii nowożytnej o znaczeniu miast stanowiły ich wyspecjalizowane funkcje – początkowo przede wszystkim związane z władzą, religią i handlem. Choć miasta od wieków odgrywają zasadniczą rolę w rozwoju systemów społecznych i gospodarczych poszczególnych cywilizacji, krajów i regionów, to jednak dopiero XIX-wieczna rewolucja przemysłowa zapoczątkowała gwałtowne przyspieszenie procesów urbanizacyjnych i wzrost miast. Adna Ferrin Weber (1899) podsumowując wyniki swoich badań stwierdza, że najbardziej znaczącym fenomenem społecznym XIX wieku była tendencja do koncentrowania się ludzi w miastach na niespotykaną dotąd skalę, obecna praktycznie we wszystkich krajach zachodniej cywilizacji – a z czasem również w innych krajach i regionach świata podlegających modernizacji. Jak pisał francuski historyk Fernand Braudel: „Miasto jest punktem zwrotnym, gwałtowną odmianą, miejscem, gdzie spełnia się los świata” (Braudel 1992: 399, cyt. za: Matyja 2021: 14).

Warto w tym miejscu zwrócić również uwagę na dwukierunkowość tych procesów i zależności – z jednej strony to przemiany technologiczne i industrializacja były siłą napędzającą szybki rozwój miast i powstawanie nowych ośrodków, z drugiej – to miasto było tą formą organizacji społeczno-przestrzennej, która umożliwiała rozwój nowych aktywności gospodarczych, absorpcję innowacji i pęd do modernizacji. I choć wraz z koncentracją przestrzenną wkrótce zaobserwowano pojawienie szeregu tzw. niekorzyści aglomeracji, to jednak korzyści okazały się zdecydowanie przeważające. **Nie należy również zapominać, że funkcjonowanie, siła i pozycja miast związane są z ich bliższym i dalszym otoczeniem oraz powiązaniem i relacjami z innymi ośrodkami miejskimi.** Każde miasto jest częścią, elementem sieci osadniczej i odgrywa w niej określoną rolę w zależności od wykształconych funkcji centralnych i specjalizacji. Kształt sieci osadniczej jest wynikiem szeregu uwarunkowań i procesów ekonomicznych, geograficznych, politycznych i historycznych.

Z uwagi na ten ostatni czynnik i fakt, że obecny kształt sieci osadniczej jest nierzadko efektem ewolucyjnego rozwoju na przestrzeni setek lat (długiego trwania), przyjmuje się czasem jej kształt jako uwarunkowanie zewnętrzne, niezmiennie – **zapominając, że pozycja i rola miast podlegają nieustannej zmianie pod wpływem wielu czynników zewnętrznych i wewnętrznych.** Niemate znaczenie mają tu również świadome bądź nieświadome (co do konsekwencji i skutków ubocznych) decyzje polityczne związane np. reformą terytorialnych struktur administracyjnych, lokalizacją różnego rodzaju inwestycji gospodarczych czy rozwojem infrastruktury komunikacyjnej.

Nie inaczej jest w przypadku dzisiejszej sieci polskich miast i miasteczek, która składa się z jednostek osadniczych powstałych w różnych okresach historycznych, ale też podlegających przez lata wpływowi różnych systemów organizacyjnych i politycznych w związku z zaborami i zmianami granic po II wojnie światowej. **W Polsce procesy masowej urbanizacji związanej przede wszystkim z industrializacją były opóźnione w stosunku do krajów zachodnioeuropejskich;** do tego etap rozwoju przemysłu na dużą skalę nastąpił lub został zintensyfikowany (jak w przypadku starszych okręgów przemysłowych jak GOP) w okresie PRL, a więc gospodarki centralnie planowanej, która kładła nacisk z jednej strony na rozwój surowcowych okręgów przemysłowych, z drugiej promując doktrynę równomiernego uprzemysłowienia kraju. **Panująca wówczas doktryna społeczno-gospodarcza doprowadziła do**

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

powstania tzw. ułomnej urbanizacji, gdy za gwałtownym rozwojem funkcji przemysłowych często nie nadążał rozwój infrastruktury miejskiej i usług (Zagożdżon 1983: 68, Węgleński 1992: 35, Szymańska 2002: 68).

Na zmiany ustrojowe, które nastąpiły w naszym kraju po 1989 roku, nałożył się wpływ szerszych procesów gospodarczych związanych z postępującą globalizacją. Dlatego charakteryzując zmiany urbanizacyjne w krajach postsocjalistycznych, Ludek Sykora (2009) pisze o **podwójnym przejściu (*double transition*)** – polskie miasta i regiony podlegały głębokim przeobrażeniom w związku z gwałtownym przejściem od gospodarki centralnie sterowanej do wolnorynkowej; jednocześnie mierzyć musiały się z wyzwaniem globalizującej się ekonomii. Pozycja miast w sieci, ich ranga, stopień skomunikowania i uwarunkowania gospodarcze (np. stopień zdywersyfikowania bazy ekonomicznej tudzież jej monofunkcyjność) – w ogromnym stopniu wpływały na sposób radzenia sobie z owymi wyzwaniami.

Dariusz Sokołowski (2006: 8) zauważa, że w związku ze złożonością tych procesów „nie ma zgodności poglądów na temat kierunku przeobrażeń hierarchii miast w warunkach radykalnych przemian struktur społecznych, gospodarczych i politycznych”. Autor ten wskazuje również na tendencje, które już są obserwowane: 1) **wzrost znaczenia struktur sieciowych i współpracy pomiędzy ośrodkami wyższego rzędu, w tym pojawienie się ośrodków o znaczeniu międzynarodowym i globalnym**; 2) **zmiany zasięgów i charakteru usług centralnych na niższych szczeblach hierarchii, w związku ze zmianami w dziedzinie środków transportu i łączności, ale także rozwojem e-usług i e-handlu**. Zdaniem D. Sokołowskiego (2006: 9) wzrastający stopień umiędzynarodowienia gospodarki krajowej i wkraczanie w postindustrialną fazę rozwoju zarysowują tendencje do rozmywania struktur osadniczych tudzież ich petryfikacji, ale również **polaryzacji ośrodków, polegającej na redukcji dotychczasowych istniejących struktur wieloszczeblowych na rzecz mniejszej liczby rzędów, przy równoczesnym zwiększaniu się dystansu dzielącego miejsca centralne rzędów skrajnych**.

Poszukiwanie odpowiedzi na pytanie o kierunki przekształceń sieci osadniczej jest ważne nie tylko z teoretycznego punktu widzenia, ale ma również niezwykle istotne implikacje praktyczne; w szczególności w kontekście celów polityki zrównoważonego rozwoju terytorialnego kraju. **W licznych opracowaniach naukowych i strategicznych podkreśla się policentryczny charakter miejskiej sieci osadniczej jako wyjątkowy atut, sprzyjający realizacji polityki spójności i wyrównywania szans rozwojowych pomiędzy regionami** (Kunzmann, Wegener 1991; Vandermotten i in. 2007). Autorzy jednego z największych opracowań badawczych poświęconych zagadnieniu policentrycznego rozwoju w Europie (Espo 111 2005: 7), słusznie zwracają uwagę na fakt, że **policentryczność nie jest celem samym w sobie, ale może być traktowana jako potencjał i środek sprzyjający realizacji takich celów w ramach polityk publicznych** jak zwiększenie ekonomicznej konkurencyjności państw i regionów, spójność terytorialna i społeczna czy rozwój zrównoważony. **Ośrodki miejskie bowiem pełnią/mogą pełnić wobec swojego otoczenia (zaplecza) rolę stymulującą rozwój lokalny i regionalny jako tzw. bieguny wzrostu** (zob. Sobala-Gwosdz 2005), ale także oferują dostępność szeregu usług – w języku teorii określanym mianem usług centralnych (Christaller 1933). Na rolę tę, w sposób bardziej obrazowy, wskazuje Rafał Matyja (2021: 15), pisząc, że „**Miasta są dziś [...] głównie węzłami sieci o różnej skali oferowanych usług [...] oraz mniej lub bardziej atrakcyjnymi rynkami pracy**. Prosta poradę medyczną uzyskamy w pobliskim ośrodku powiatowym, z poważniejszym problemem

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

pojedziemy do miasta wojewódzkiego. W tym właśnie sensie jesteśmy nie tylko mieszkańcami konkretnej miejscowości, ale także klientami miejskiej sieci”.

Wspomniany już raport zrealizowany w ramach projektu ESPON 111 (2005) **wskazuje Polskę jako kraj o jednym z najwyższych wskaźników policentryczności w Europie, z bardzo dobrze wykształconą i gęstą, hierarchiczną siecią osadniczą** (Ryc. 3). Zarówno niniejsze badanie przemian hierarchii osadniczej, jak i pozostałe badania przeprowadzone w ramach niniejszego cyklu raportów Obserwatorium Polityki Miejskiej IRMiR o urbanizacji w Polsce, wskazują jednoznacznie, **że policentryczna struktura osadnicza naszego kraju ulega coraz bardziej dynamicznym zmianom w kierunku coraz silniejszej metropolizacji oraz wyludnianiu się obszarów peryferyjnych i kurczeniu się miast średnich i małych, położonych poza bezpośrednim zasięgiem oddziaływania kilku największych ośrodków (Piech i in. 2023)**. Optymizmem nie napawa również stopień skomunikowana miast mających wszak pełnić rolę węzłów w sieci osadniczej Polski (Mróz i in. 2023; Guzik 2015; Guzik i in. 2020a–b, 2021a–d; Komornicki 2022).

Pytanie zasadnicze brzmi: czy jesteśmy w stanie w ramach polityk publicznych przeciwdziałać procesowi centralizacji i osłabiania policentrycznej struktury osadniczej kraju? Oraz: czy i w imię czego powinniśmy w ogóle stawiać sobie taki cel? Wysoki poziom policentryczności nie wpływa automatycznie na tempo rozwoju gospodarczego (Veneri, Bulgarasi 2010; Brezzi, Veneri 2014; Urso 2016), ani nie gwarantuje dobrej dostępności i wysokiej jakości usług czy miejsc pracy. Jednak niewątpliwie jest to olbrzymi potencjał umożliwiający prowadzenie bardziej zrównoważonej terytorialnie polityki rozwoju i zmniejszanie dysproporcji rozwojowych pomiędzy centrami rozwojowymi a peryferiami. Ten mechanizm dobrze tłumaczy (opisane niżej) teorie, które stanowiły punkt wyjścia dla podjętych badań. Teoretyczne i empiryczne uzasadnienia wartości wynikających z policentrycznego i hierarchicznego charakteru sieci osadniczej są ważne – zwłaszcza gdy mowa o zasadzie prowadzenia polityki w oparciu o wiedzę (*evidence based policy*), której również hołdujemy. Nie można jednak też abstrahować od założeń normatywnych – uznania, że istnienie sieci dobrze funkcjonujących miast, umownie określanych mianem średnich i małych, jest olbrzymią wartością – nie tylko z punktu widzenia ich mieszkańców i społeczności lokalnych, które tworzą, ale także z punktu widzenia bardziej peryferyjnych regionów, obszarów wiejskich, dla których te ośrodki wciąż pełnią istotne funkcje obsługi.

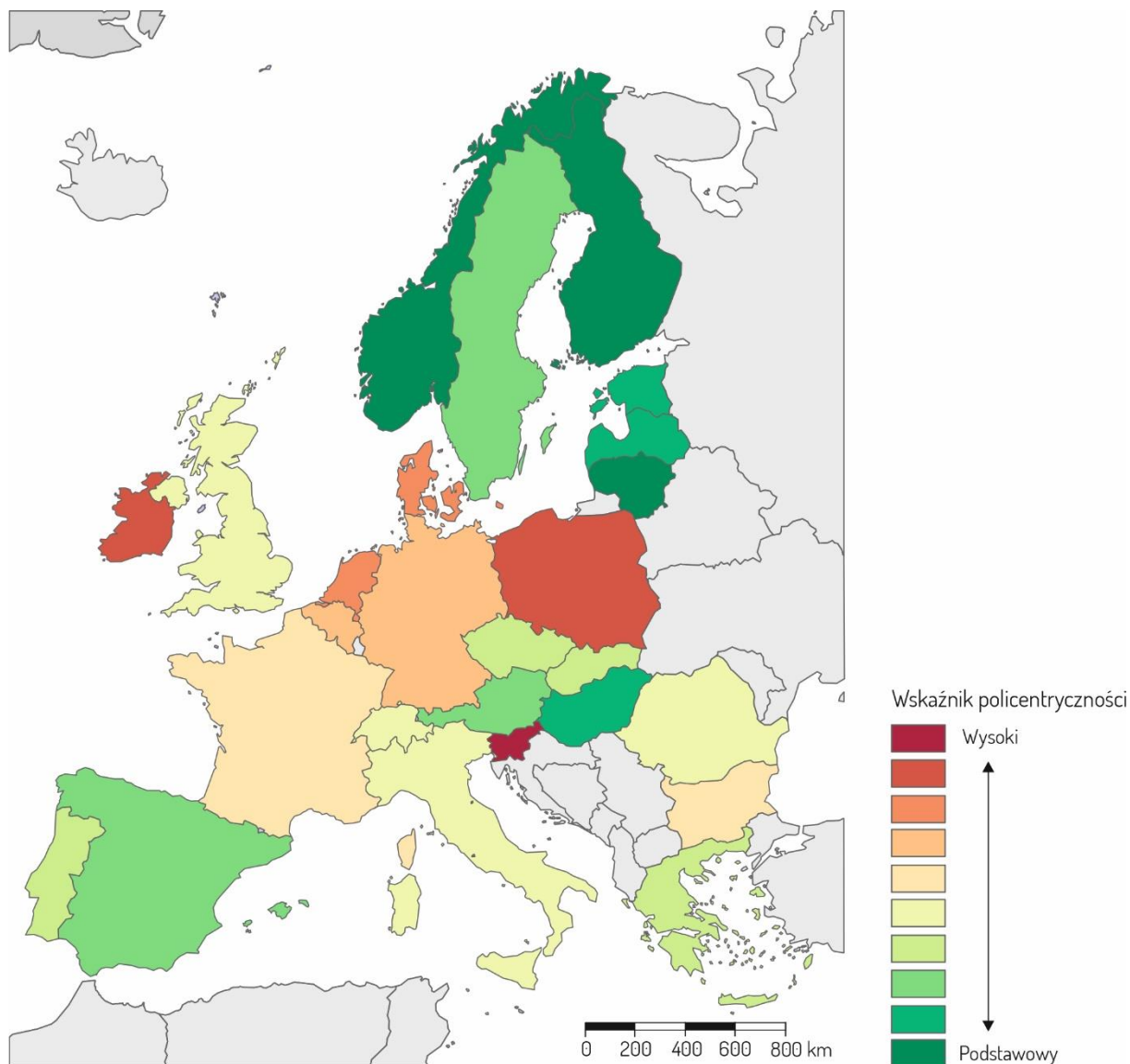
O tym normatywnym imperatywie policentryczności pisze w swej wnikliwej analizie historycznej i społecznej również Rafał Matyja (2021: 414): „Większość [miast średnich – red.] znalazła się poza obszarem zainteresowania władz, a [...] objęcie opieką <<miast tracących funkcje społeczno-gospodarcze>> wskazuje na skrajnie defensywne myślenie o tym niezwykle istotnym elemencie sieci miejskiej. Tymczasem to od pomysłu na te miasta zależy realna policentryczność polskiej przestrzeni. Policentryczność, której codzienną treścią jest powszechny dostęp do miasta, sytuacja, gdy mieszkańcy różnych części kraju mają w bliskim zasięgu zarówno ośrodek powiatowy, jak i trochę większy, oferujący dodatkowe usługi, atrakcje czy możliwości. [...] Trzecia dekada XXI wieku może się okazać w tej sferze decydująca, przesądzająca o tym, jaki będzie realny zasięg <<życia po miejsku>>”.

W pełni zgadzamy się także z autorem „Miejskiego gruntu”, iż: „Poszukiwanie pomysłu na kilkadziesiąt polskich miast, które nie są pełnowartościowymi metropoliami, a których nie wolno sprowadzać do roli nieszczęśliwie przerośniętych ośrodków powiatowych, będzie jednym z najciekawszych procesów

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

następnych dwóch, trzech dekad” (Matyja 2021: 415). Mamy nadzieję, że niniejsze opracowanie choć w niewielkim stopniu stanie się częścią owego procesu.

Przeprowadzone badanie ma wymiar przede wszystkim praktyczny (implikacje dla polityki), to jednocześnie zarówno same badania, jak i proces wnioskowania i tworzenia rekomendacji wpływają z przesłanek teoretycznych.



Ryc. 3. Wskaźnik policentryczności w Europie w 2005 r.
Źródło: ESPON (2005)

Jak zauważają Bolesław Domański i Krzysztof Gwosdz (2010: 10): „**Siła i potencjał rozwojowy miast tkwi w nich samych, w ich bezpośrednim zapleczu a także w synergii jaką tworzą z innymi miastami w odpowiednio spójnej i policentrycznej sieci miast**”. Dwie główne teorie wyjaśniające geograficzno-ekonomiczny wymiar rozwoju miast i kształtowania się miejskiej sieci osadniczej opierają się na założeniu, że czynniki miastotwórcze związane są z działalnościami, które świadczone są na rzecz obszarów i ludności spoza samego miasta – odpowiadają na popyt bliższego i dalszego otoczenia miasta.

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

Teoria bazy ekonomicznej

W myśl teorii bazy ekonomicznej (zob. Dziewoński 1971; Jerczyński 1971; Jerczyński 1973; Sokołowski 2008; Gwosdz i in. 2010) na rozwój miasta wpływają dwa typy działalności gospodarczych: egzogeniczne, czyli ukierunkowane na popyt zewnętrzny, i endogeniczne – związane z obsługą samych mieszkańców i firm funkcjonujących w obrębie miasta. Funkcje egzogeniczne są podstawowe dla rozwoju miasta, ponieważ to one przede wszystkim prowadzą do powstania wartości dodanej w postaci dodatkowego popytu na różnego rodzaju dobra i usługi, ale także rosnącego dochodu rozporządzalnego pracowników, co z kolei generuje tzw. efekty mnożnikowe. Pojawienie się efektów mnożnikowych napędza z kolei wzrost sektora endogenicznego. Upraszczając: **miasto nie istnieje samo dla siebie, ale jego siła i sukces zależą od tego jak bardzo potrzebne jest otoczeniu i jak szeroki jest ten wpływ**. Mieszkańcy „potrzebnego miasta” bogacą się i napędzają rozwój „rynku wewnętrznego” (działalności endogenicznych).

Teoria ośrodków centralnych Waltera Christallera

Teoria ośrodków centralnych Waltera Christallera (1933) wyjaśnia z kolei hierarchiczny charakter i przestrzenne prawidłowości rozwoju sieci osadniczej. Choć teoria ta stworzona została w oparciu o obserwacje prawidłowości rozmieszczenia i funkcjonowania miast w określonym ustroju ekonomicznym, w danym czasie i przestrzeni, to do dziś oferuje bardzo atrakcyjny model wyjaśniający, który stanowić może punkt wyjścia dla analizy przemian sieci osadniczej z punktu widzenia zróżnicowania dostępności usług centralnych świadczonych w przestrzeni kraju. Podobnie jak w przypadku teorii bazy ekonomicznej, Christaller założył, że o rozwoju i znaczeniu miast decydują takie działalności (**funkcje centralne**), które obsługują obszar większy niż samo miasto. Funkcje centralne mogą mieć jednak różny charakter i zasięg rynkowy, dlatego dzieli się je na usługi i dobra wyższego i niższego rzędu. Usługi wyższego rzędu cechuje rzadsze występowanie i szerszy zasięg przestrzenny (np. filharmonia), a usługi niższego rzędu są bardziej powszechne i obsługują mniejszy obszar (np. warsztat samochodowy). Obserwując prawidłowości rozmieszczenia różnego rodzaju dóbr centralnych w miastach południowych Niemiec, Christaller doszedł do wniosku, że tworzą one hierarchiczną i w miarę regularną sieć, w której o pozycji (randze) miasta decyduje stopień rozwoju funkcji wyższego rzędu. Choć teoria ta opiera się na licznych uproszczeniach i pomija m.in. rozwój miast w oparciu o wyspecjalizowane funkcje przemysłowe, to jednocześnie bardzo dobrze oddaje znacznie policentrycznego i hierarchicznego układu osadniczego dla zrównoważonego rozwoju całego terytorium. W momencie gdy z tego systemu usuniemy wybrane miasta, sieć staje się rzadsza, a zaplecza większe, co w praktyce oznacza, że spada dostępność do wielu usług (zwłaszcza niższego rzędu) dla mieszkańców i firm znajdujących się w danym obszarze. To z kolei sprawia, że obszar ten słabiej się rozwija, jest mniej atrakcyjny, staje się obszarem bardziej peryferyjnym.

Oczywiście współcześnie mamy do czynienia z wieloma innymi czynnikami, które sprawiają, że model christallerowski coraz mniej przystaje do rzeczywistości. Wpływ na zmianę dostępności i zasięg usług rynkowych różnego rodzaju usług mają przede wszystkim ogromne zmiany, jakie zaszły w komunikacji i możliwościach szybkiego transportu oraz komunikacji na odległość. Zmienia się również charakter otoczenia miast, olbrzymim przeobrażeniom uległy obszary wiejskie w związku z intensyfikacją rolnictwa. Zmiany te w oczywisty sposób wpływają również na zmiany samych miast i przekształcenia sieci osadniczej. Wcześniej w krajach zachodnich, a dziś również w Polsce obserwujemy przyspieszenie

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

procesów metropolizacji, suburbanizacji, połączone z wyludnianiem się obszarów bardziej peryferyjnych, utratą funkcji i kurczeniem się wielu miast średnich i małych.

Przeprowadzone badanie jest zarówno diagnozą obecnej sieci miast w ujęciu hierarchiczno-przestrzennym (stopklatka), ale dzięki mrówczej pracy polegającej na identyfikacji wyposażenia miast w usługi wyższego rzędu w ujęciu historycznym (w oparciu o dane z książek telefonicznych), pozwala także na wskazanie zasadniczych kierunków ewolucji rangi miast i tym samym przemian całej sieci. To z kolei stanowi punkt wyjścia do dyskusji i wniosków jakie z poczynionych obserwacji wynikają dla polityki miejskiej, regionalnej i rozwoju kraju.

Przez ostatnie trzy dekady nasz kraj, polskie miasta i regiony podlegały intensywnej transformacji i modernizacji, nieustannie się rozwijając. Bardzo ważnym czynnikiem stymulującym ten rozwój było wstąpienie Polski do Unii Europejskiej i wdrażanie polityki spójności w oparciu o redystrybucję funduszy europejskich. Pomijając nawet zagrożenia związane ze wstrzymaniem napływu środków zewnętrznych z przyczyn politycznych, możemy zaryzykować twierdzenie, że dotychczasowy model wspierania i równoważenia terytorialnego rozwoju kraju dobiega końca. Ta sytuacja, jak również rosnące prawdopodobieństwo wystąpienia kolejnych tzw. czarnych łabędzi w związku ze zdestabilizowaną sytuacją geopolityczną, sprawiają, że polityka rozwojowa kraju i będące jej składową polityki regionalne i polityka miejska powinny być jeszcze bardziej ukierunkowane i skoncentrowane na priorytetach i celach.

„Panowie, skończyły się nam pieniądze. Musimy zacząć myśleć” – to zdanie, przypisywane raz Winstonowi Churchillowi, innym razem nowozelandzkiemu chemikowi i laureatowi Nagrody Nobla – Ernestowi Rutherfordowi, może niebawem okazać się bardzo trafne w kontekście dalszego prowadzenia polityki rozwoju w naszym kraju. Zresztą nie tylko z uwagi na ewentualny brak lub zmniejszenie strumienia funduszy zewnętrznych, ale także (jeśli nie przede wszystkim) z uwagi na wyzwania demograficzne i środowiskowe przed nami stojące. Parafrazując – **Panowie i Panie! Kończy się „szafowanie darami europejskimi”, mieszkańców ubywa, społeczeństwo się starzeje, miasta się kurczą, tracimy cenne zasoby przyrodnicze... nie stać nas już na ekstensywne i chaotyczne zagospodarowywanie terenów podmiejskich, coraz trudniej będzie nam utrzymać wysoki poziom i przyzwoitą dostępność kosztownych usług publicznych... Najwyższy czas zacząć prowadzić bardziej racjonalną i ukierunkowaną politykę rozwoju w wymiarze terytorialnym.** Mamy nadzieję i głęboko wierzymy, że ten raport przyczyni się do zainicjowania poważnej debaty o tym, jak możemy w ramach polityk publicznych i przy wykorzystaniu dostępnych narzędzi przeciwdziałać negatywnym skutkom metropolizacji i coraz większej centralizacji sieci osadniczej, a identyfikacja najbardziej zagrożonych ogniw w tej sieci pozwoli na podjęcie skrojonych na ich konkretne potrzeby działań.

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

Cele i metody badawcze

Zakres opracowania

Niniejsza praca złożona jest z szeregu podpunktów składowych. Najważniejsze przesłanki teoretyczne, wnioski empiryczne i rekomendacyjne wyłożone zostały w dwóch pierwszych rozdziałach – *Raport w punktach* oraz *Kluczowe wnioski i rekomendacje*. Zasadnicza, pogłębiona treść raportu rozpoczyna się wraz z trzecim podpunktem spisu treści. Znajduje się tam *wprowadzenie w tematykę badawczą oraz jej tło teoretyczne*. Oprócz tego w opracowaniu odnaleźć można także podpunkty traktujące o *celu, zakresie i metodach badania* oraz *podstawowych pojęciach i uwagach interpretacyjnych*. Część z opisem rezultatów empirycznych podzielona została na trzy podrozdziały. Pierwszy z nich – *Hierarchia osadnicza Polski* – stanowi opis aktualnej struktury osadniczej kraju, z podziałem na siedem rang miast, która wyłania się z analizy wyposażenia ośrodków w centralne funkcje rynkowe i nierynkowe. Rozdział ten analizuje również jak różni się od siebie hierarchia osadnicza kraju w zależności od uwzględnienia w niej lub nie obszarów metropolitalnych. Drugi podpunkt części empirycznej poświęcony został na zestawienie i opis najważniejszych zmian w ogólnej hierarchii osadniczej Polski w latach 1990–2020. W trakcie przygotowywania raportu założono bowiem, że trzydzieści lat transformacji społeczno-gospodarczej mogło w znaczący sposób wpłynąć na siłę i pozycję części ośrodków (np. tych tracących status wojewódzki w wyniku reformy samorządowej). Osobny podpunkt opisywanej części empirycznej mierzy się z problemem obecności polskich ośrodków metropolitalnych w międzynarodowych oraz krajowych zestawieniach (*Pozycja międzynarodowa polskich ośrodków metropolitalnych. Podsumowanie ważniejszych zestawień*). Jako ważne uzupełnienie prezentowanych w raporcie danych traktować można wieńczący część empiryczną rozdział o *przestrzennym zasięgu oddziaływania miast*. Własność ta została określona w oparciu o trzy mierniki: 1) dojazdy uczniów do szkół ponadpodstawowych; 2) dojazdy do pracy; 3) ciążen komunikacyjnych.

Cele i pytania badawcze

Celem badania było określenie kierunków zmian miejskiego systemu osadniczego z uwzględnieniem następujących wymiarów:

- hierarchii ośrodków centralnych (relacje miasto–zaplecze),
- obecności funkcji wyspecjalizowanych (eksport, baza ekonomiczna),
- obecności funkcji decyzyjnych i kontrolnych,
- przestrzennego zakresu oddziaływania miast.

Z określonego uprzednio przedmiotowego zakresu badania wynika jedno pytanie nadrzędne:

- Jakiego typu ośrodki awansują w hierarchii, a które tracą swoją pozycję?

W ramach opracowania poszukiwano odpowiedzi na następujące pytania szczegółowe:

1. Jak kształtowała się ranga w systemie osadniczym miast w 1990 roku?
2. Które z miast poszczególnych rzędów hierarchii wyróżniają się nadwyżką, a które niedoborem funkcji centralnych o charakterze rynkowym?
3. W jaki sposób ewoluowała hierarchia osadnicza na przestrzeni trzydziestu lat?

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

Przeprowadzone analizy, jeżeli nie wskazano inaczej, odnoszą się do 940 miast na terenie Polski, które zarówno w 1990 r., jak i na koniec 2019 r. posiadały prawa miejskie. Dodatkowo, dla celów porównawczych w części raportu zastosowano bazę danych z wyodrębnionymi ośmioma obszarami metropolitalnymi (warszawski, GZM, krakowski, gdański, wrocławski, poznański, łódzki, szczeciński). W tym przypadku lista jednostek znajdujących się w bazie została zawężona do 820 miast oraz 8 obszarów metropolitalnych.

Metody badania hierarchii funkcjonalnej miast

Badanie było realizowane w oparciu o dane GUS, a także inne informacje uzupełniające możliwe do pozyskania z rejestrów publicznych (eKRS, Centralna Ewidencja i Informacja o Działalności Gospodarczej). Dużą wartość dodaną stanowią także dane pozyskane w ramach kwerend internetowych (np. Panoramy Firm).

W zakresie wyliczenia wskaźnika centralności w raporcie oparto się na metodologii zaproponowanej przez Agnieszkę Sobalę-Gwosdz (2023). Usługi (działalności) centralne zostały określone na podstawie 66 rodzajów działalności usługowych, które identyfikowano w oparciu o różnorodne zbiory danych. Działalności te zostały dobrane w taki sposób, aby wykazać zróżnicowanie nie tylko w całym zbiorze miast o różnej wielkości (usługi centralne niskiego, średniego i wysokiego rzędu), ale i w obrębie miast o podobnej wielkości funkcjonujących w różnych kontekstach przestrzennych (obszary podmiejskie, obszary wiejskie rolnicze). Wskaźnik centralności opiera się głównie o kryterium liczby rodzajów instytucji usługowych oraz ich powszechności występowania w danym zbiorze.

Węźłowość (centralność) ośrodków usługowych została określona w kilku krokach: 1) określenia centralności danego rodzaju usług, następnie centralności ośrodka usługowego (miejskiego) – jest ona wypadkową centralności rodzajów usług zlokalizowanych w danej jednostce; 2) zsumowania otrzymanych udziałów danych cech dla każdego z miast, uzyskując wskaźnik syntetyczny; 3) obliczone sumy pierwiastkowano, co pozwoliło na uwidocznienie wskaźnika syntetycznego dla miast średnich i mniejszych; 4) otrzymane dla każdego miasta wyniki pierwiastkowanych sum pozwoliły na określenie ich rangi. Działano zgodnie z założeniem, że miastu z najlepszym wynikiem należy przyznać wartość rangi najniższą, czyli 1. Podział na siedem szczebli dokonany został natomiast metodą naturalnych przerw. Identyczna procedura została zastosowana do wyznaczenia rangi ogólnej – dla wszystkich 66 zmiennych oraz powtórzono dla rangi w zakresie usług rynkowych (uR) i tych o charakterze nierynkowym (uNR).

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

Obliczeń dokonano według wzoru:

$$R_{m_i} = \frac{(R_{A_i} - \min(R_{A_i})) \times 99}{\max(R_{A_i}) - \min(R_{A_i})} + 1$$
$$\text{gdzie } R_{A_i} = \sqrt{\sum_{j=1}^n \frac{a_j}{A_j}}$$

R_{m_i} – ranga w zakresie od 1 do 100 miasta i

R_{A_i} – wartość spierwiastkowanego wskaźnika syntetycznego dla danego miasta A_i

a_j – wartość j -tej cechy w mieście a

A_j – wartość j -tej cechy we wszystkich badanych miastach

n – liczba cech przyjętych do analizy

Zestawienie wskaźnika rangi miast oraz ich wielkości wyrażonej liczbą mieszkańców (NWUR) na wykresie korelacyjnym pozwala na zidentyfikowanie tych ośrodków, które wykazują nadwyżkę lub niedobór wyposażenia w usługi. Te, które charakteryzuje nadwyżka, są miastami o silnych funkcjach centralnych. Natomiast miasta o deficycie wyposażenia w usługi reprezentują najczęściej model gospodarczy silnie wyspecjalizowanego miasta przemysłowego lub ośrodka satelitarnego opierającego swój rozwój na spełnianych funkcjach mieszkaniowych. Nadwyżkę lub niedobór węzłowości danego miasta w stosunku do liczby ludności wyrażono za pomocą standaryzowanych reszt z regresji liniowej pomiędzy wskaźnikiem rangi miasta a jego liczbą ludności. Ponieważ zarówno wielkość miasta, jak i ranga cechują się asymetrycznym rozkładem statystycznym, pomiar ich związku korelacyjnego w oparciu o wskaźnik korelacji Pearsona wymagał uprzedniego przekształcenia ich rozkładów za pomocą logarytmu dziesiętnego. W ten sposób uzyskano wskaźnik nadwyżki węzłowości w zakresie działalności rynkowych.

Ostatnim z wykorzystywanych w analizie był wskaźnik przewagi usług rynkowych o charakterze centralnym nad usługami nierynkowymi. Jest on różnicą standaryzowanych wartości wskaźnika rangi usług rynkowych i nierynkowych.

Sporządzając analizę, poszukiwano następujących instytucji, których obecność traktowano jako wskaźnik poszczególnych parametrów (zob. załącznik metodyczny, s. 83)

Przestrzenny zakres oddziaływania miast

Aby określić wielkość zaplecza, kierunki ciążen i zasięg oddziaływania ośrodków miejskich województwa, posłużono ciążeniami komunikacyjnymi według czasu (zob. Guzik 2015; Guzik i in. 2020a–b, 2021a–d; Komornicki 2022). Strefa ciążen wyznaczona metodą grawitacji uwzględniającą znaczenie miasta oraz w sieci hierarchicznej.

Metodyka wyznaczania stref zasięgów miast na poszczególnych poziomach:

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

1. Według wzoru $V_i = \frac{O_i}{d_{ij}}$, gdzie
 - V_i – potencjał w gminie i ,
 - O_i – ranga miasta (dla miasta o najwyższej randze 7, następnie 6, później 5, aż do 4, co było najniższą rangą uwzględnioną w analizie),
 - d_{ij} – odległość (wyrażona czasem dojazdu w indywidualnym transporcie drogowym w minutach) pomiędzy centroidem gminy i a centroidem miasta jobliczono w jaki sposób dane miasto (o określonej) randze oddziałuje na daną gminę.
2. Wybór miasta o największym wpływie (największa wartość obliczona wyżej):
 - a. z uwzględnieniem wyłącznie miast o randze 7 i 6;
 - b. z uwzględnieniem wyłącznie miast o randze 7, 6 i 5;
 - c. z uwzględnieniem wyłącznie miast o randze 7, 6, 5 i 4.
3. Zestawienie danych na mapie, wyznaczenie stref oddziaływania miast i korekta wyników zgodnie z założeniami:
 - a. obszary muszą być spójne terytorialnie – w przypadku niespójności, gminę przypisywano do strefy oddziaływania miasta, dla którego w punkcie 1. obliczono wartość drugą w kolejności;
 - b. jeśli niespójność była spowodowana różnym przypisaniem gminy miejskiej i wiejskiej o tej samej nazwie (a jednocześnie powiązaniach funkcjonalno-przestrzennych), gminę wiejską przypisywano do tej samej strefy wpływu, co gminę miejską.

Charakterystyka wyróżnionych poziomów hierarchicznych miast

Na podstawie analizy ogólnego wskaźnika rangi można wyróżnić w Polsce 7 szczebli hierarchii osadniczej, które określają znaczenie i zasięg oddziaływania poszczególnych ośrodków miejskich (Sobala-Gwosdz 2023). W niniejszym opracowaniu przyjęliśmy zmodyfikowane podejście do analizy hierarchicznej traktujące ośrodki metropolitalne i regionalne wraz z ich obszarem funkcjonalnym jako całości oraz nieznacznie zmodyfikowane nazwy poszczególnych poziomów hierarchicznych: **metropolia krajowa** – I rząd, **metropolie ponadregionalne** – II rząd, **ośrodki regionalne** – III rząd, **ośrodki subregionalne** – IV rząd, **ośrodki ponadlokalne** – V rząd, **silne ośrodki lokalne** – VI rząd i **ośrodki lokalne** (pozostałe) – VII rząd. Nazwy poszczególnych rzędów odzwierciedlają zasięg oddziaływania zlokalizowanych tam funkcji centralnych. Oczywiście faktyczny zasięg oddziaływania

Według teorii ośrodków centralnych W. Christallera znaczenie miasta w sieci osadniczej wynika z pełniowanych przez nie funkcji centralnych. Funkcja centralna to działalność, która obsługuje ludność mieszkającą na obszarze obsługi (zaplecza) miasta. Ośrodkiem centralnym jest każda jednostka osadnicza, najczęściej miasto, która zaspokaja potrzeby usługowe mieszkańców otaczających obszarów.

miast tego samego rzędu może się znacząco różnić, w zależności od liczby i jakości oferowanych usług centralnych, ale także sąsiedztwa innych miast tego samego lub wyższego rzędu.

Im wyższy szczebel hierarchii zajmuje ośrodek, tym większy jest jego zasięg oddziaływania. Ośrodki wyższego rzędu mają również większą zdolność do generowania i przenoszenia impulsów rozwojowych. Wraz ze wzrostem pozycji w hierarchii osadniczej liczba ośrodków miejskich maleje, a jednocześnie rośnie unikatowość oferowanych przez nie usług. Ośrodki położone najwyżej w hierarchii osadniczej (I–III rzędu) oprócz funkcji wyższego rzędu oferują również dobra i usługi średniego i niskiego rzędu. Należy jednak pamiętać, że dostępność usług centralnych może się różnić nie tylko w zależności od szczebla hierarchii osadniczej, ale również zależeć od lokalnego kontekstu.

Ośrodek I rzędu – metropolia krajowa

Metropolie krajowe stanowią najwyższy szczebel hierarchii osadniczej i odgrywają kluczową rolę jako główne ośrodki w kraju. Charakteryzują się rozbudowanym i zróżnicowanym systemem usług centralnych na najwyższym poziomie. Są głównymi ośrodkami gospodarczymi, finansowymi, naukowymi, edukacyjnymi i kulturalnymi, często są również siedzibami najważniejszych organów państwowych. Cechują się największą koncentracją ludności, instytucji państwowych, przedstawicielstw międzynarodowych oraz siedzib korporacji. Stanowią ważny węzeł międzynarodowych korytarzy transportowych.

Przykładowe instytucje charakterystyczne na danego szczebla: rząd, parlament, administracja rządowa, siedziby najwyższych sądów w kraju (Sąd Najwyższy, Trybunał Konstytucyjny, NSA), ambasady, biura organizacji międzynarodowych, centrale instytucji finansowych w tym banku centralnego, zarządy największych firm, wiodące jednostki naukowo-badawcze, uniwersytety, wyspecjalizowane usługi medyczne (kliniki), instytucje kultury wysokiej, targi międzynarodowe, centra kongresowe, centra handlowe luksusowych marek, międzynarodowy port lotniczy.

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

Ośrodek II rzędu – metropolia ponadregionalna

Metropolia ponadregionalna zajmuje drugie miejsce w hierarchii osadniczej. Ma duże znaczenie dla rozwoju regionu szerszego niż województwo. Pełni rolę ponadregionalnego ośrodka gospodarczego, naukowego, usługowego, handlowego, kulturalnego i edukacyjnego. Metropolie ponadregionalne są najczęściej również ważnymi węzłami komunikacyjnymi na poziomie międzynarodowym. Posiadają duże międzynarodowe lotniska, ważne węzły kolejowe i drogowe, które umożliwiają łatwe połączenia z innymi miastami i krajami. Dzięki temu odgrywają istotną rolę w handlu, turystyce, wymianie kulturalnej oraz w nawiązywaniu międzynarodowych kontaktów.

Przykładowe instytucje charakterystyczne na danego szczebla: konsulaty, biura organizacji międzynarodowych, centrale instytucji finansowych, zarządy firm, jednostki badawczo-rozwojowe, uniwersytety, politechniki, uczelnie medyczne, uczelnie artystyczne, akademie muzyczne, polikliniki, obiekty kultury wysokiej (teatr, opera, filharmonia, muzea narodowe, muzea sztuki współczesnej, galerie sztuki, biblioteki narodowe), centra kongresowe, lotnisko międzynarodowe.

Ośrodek III rzędu – miasto regionalne

Miasto regionalne jest kluczowym ośrodkiem gospodarczym w swoim regionie, pełniącym istotną rolę w dostępie do usług wysokiego rzędu dla mieszkańców danego województwa. Miasta regionalne są często ośrodkiem administracyjnymi dla swojego regionu. Posiadają one podobne wyposażenie w usługi centralne wysokiego rzędu, jak większe miasta ponadregionalne, choć ich oferta może być nieco mniejsza i mniej zróżnicowana. Pełnią rolę najważniejszych ośrodków gospodarczych, naukowych, usługowych, handlowych, edukacyjnych i kulturalnych w regionie. Funkcjonują też jako węzeł komunikacyjny dla całego regionu, często posiadają też lotnisko lub łatwy do niego dostęp.

Przykładowe instytucje charakterystyczne na danego szczebla: urząd wojewódzki, urząd marszałkowski, sądy okręgowe, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, Kuratorium Oświaty, delegatury regionalne instytucji państwowych (ZUS, PIP, GIS, NFZ, GIOS), parki naukowo-technologiczne, centra innowacji, uniwersytety, politechniki, pojedyncze obiekty kultury wysokiej (teatr, opera, filharmonia, muzea), centra kongresowe, centra handlowe, szpitale specjalistyczne.

Ośrodek IV rzędu – miasto subregionalne

Miasto subregionalne to silny ośrodek gospodarczy istotny dla rozwoju swojego podregionu. Zapewnia ono pełen wachlarz usług średniego szczebla. Jest ważnym ośrodkiem dla pobliskich powiatów i gmin, zapewniając dostęp do usług takich jak edukacja, służba zdrowia, instytucje kulturalne, infrastruktura sportowa, centra handlowe.

Przykładowe instytucje charakterystyczne na danego szczebla: starostwo powiatowe, Powiatowy Urząd Pracy, Powiatowy Inspektorat Weterynarii, Powiatowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna, Powiatowa Komenda Policji, banki, szpitale, szkoły średnie, domy kultury, hale sportowe, kina sieciowe, centra handlowe, centra innowacji, parki naukowo-technologiczne.

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

Ośrodek V rzędu – miasto ponadlokalne

Miasto ponadlokalne pełni funkcje centralną dla obszaru większego niż powiat. Posiada ono podobne jak miasto subregionalne usługi centralne średniego rzędu, choć oferta może być nieco mniejsza i mniej zróżnicowana. Jest nim najczęściej ośrodek gospodarczy o ponadlokalnym rynku pracy. Dla swojego zaplecza pełni rolę administracyjną, usługową, edukacyjną, handlową i kulturalną.

Przykładowe instytucje charakterystyczne na danego szczebla: starostwo powiatowe, Powiatowy Urząd Pracy, Powiatowy Inspektorat Weterynarii, Powiatowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna, Powiatowa Komenda Policji, banki, szpitale, szkoły średnie, szkoły językowe, domy kultury, kino, hale sportowe, pływalnie.

Ośrodek VI rzędu – silny ośrodek lokalny

Silny ośrodek lokalny to zwykle mniejsze miasto, które pełni rolę ośrodka powiatowego lub gminnego. Oferuje podstawowe usługi obejmujące szkoły średnie, szkoły podstawowe, sklepy, usługi, podstawową opiekę zdrowotną oraz lokalne instytucje kulturalne.

Przykładowe instytucje charakterystyczne dla danego szczebla: urząd gminy, ośrodek zdrowia, dom kultury, biblioteka, podstawowe placówki handlowe, poczta, usługi kosmetyczne, fryzjerskie.

Ośrodek VII rzędu – ośrodek lokalny

Ośrodek lokalny to miejscowość, która pełni rolę centralną dla najbliższej okolicy. Wyposażenie w usługi centralne w ośrodkach lokalnych obejmuje zazwyczaj niezbędne udogodnienia, takie jak szkoła podstawowa, sklep spożywczy, poczta, apteka, fryzjer.

Do czego potrzebna jest nam hierarchia osadnicza?

Aby efektywnie wdrażać polityki miejskie, istotne jest określenie roli, jaką pełnią poszczególne miasta w Polsce, uwzględniając ich pozycję w hierarchii miast. W szczególności interesuje nas które z nich odgrywają kluczową rolę nie tylko w kontekście rozwoju regionalnego, ale również w zdolności do konkurencyjności na arenie międzynarodowej, np. poprzez przyciąganie inwestycji, zaawansowanych funkcji czy utalentowanych jednostek. Ważnym aspektem jest również zapewnienie równych szans mieszkańcom poprzez dostęp do miast, które zapewniają podstawowe usługi, takie jak handel detaliczny, edukacja, ochrona zdrowia czy kultura.

Dlaczego hierarchia osadnicza wyznaczona w oparciu o funkcje centralne jest lepsza od hierarchii wyznaczonej w oparciu o funkcje administracyjne oraz liczbę ludności?

Dlatego tak istotne jest określenie roli ośrodków miejskich za pomocą różnego szczebla funkcji centralnych (tj. funkcji pełnionych przez miasto wobec jego zaplecza/obszaru oddziaływania), które określą specyfikę funkcjonalną miast i ich rolę w systemie osadniczym. Specyfiki funkcjonowania miast i ich roli w systemie osadniczym nie jesteśmy w stanie zadawać uzyskując w oparciu o metodę określenia hierarchii osadniczej skonstruowanej na prostych kryteriach, takich jak status administracyjny miasta czy liczba ludności. **Hierarchia administracyjna** opiera się na podziale terytorialnym i strukturze administracyjnej danego regionu lub kraju. Przyznanie miastu danej rangi administracyjnej może być arbitralne i zależeć bardziej od decyzji politycznych, podczas gdy funkcje centralne, w oparciu o które wyznacza się hierarchię osadniczą, są bardziej obiektywne i związane z faktyczną rolą miasta w

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

obszarze społeczno-gospodarczym. **Hierarchia osadnicza oparta głównie na liczbie ludności** nie jest dobrym wskaźnikiem roli miasta z kilku powodów. Po pierwsze, liczba ludności nie odzwierciedla pełnego zakresu funkcji i roli miasta. Istnieją miasta o dużej liczbie ludności (najczęściej miasta przemysłowe), które nie pełnią kluczowych funkcji centralnych i są podporządkowane funkcjonalnie innym miastom. Z drugiej strony, istnieją mniejsze miasta, zwłaszcza na obszarach rolniczych, leśnych lub peryferyjnych, cechujących się mniejszą gęstością zaludnienia, które pełnią ważne funkcje obsługi dla znacznego obszaru zaplecza. Po trzecie, miast o podobnej liczbie ludności mogą funkcjonować w różnych kontekstach przestrzennych (układ monocentryczny vs. policentryczny czy obszar metropolitalny vs. obszar pozametropolitalny). Wyznaczanie hierarchii osadniczej w oparciu o funkcje centralne pozwala w tym przypadku lepiej ocenić ich znaczenie miast w kontekście rozwoju regionalnego czy krajowego.

Hierarchia osadnicza to nie ranking

Określenie pozycji w hierarchii osadniczej jest bardziej wszechstronnym podejściem niż metoda rankingowa. Aby określić rolę i znaczenie miast w systemie osadniczym, bierze pod uwagę o wiele więcej aspektów. Uwzględnia funkcje centralne miast, ich pozycję w sieci oraz relację w stosunku do innych miast. Funkcje miasta wyznaczone są przez jego relacje z otoczeniem jako centrum usług, handlu detalicznego, edukacji, transportu itp., co daje pełniejszy obraz roli miasta w kontekście całego systemu osadniczego. Po drugie, w przeciwieństwie do rankingów nie przykładają tak dużej wagi do dokładnej pozycji (kolejności) miasta w całym zbiorze (często różnice pomiędzy miastami są mało istotne, a w rankingach mogą być klasyfikowane na oddalonych pozycjach), lecz koncentruje się na pogrupowaniu zbioru miast według podobnych wartości, stawiając granice pomiędzy nimi tam, gdzie istnieją relatywnie duże różnice między wartościami danych, np. w oparciu o metodę klasyfikacji naturalnych przerw. Metoda naturalnych przerw jest szczególnie przydatna do prezentowania na mapie wartości danych o nierównomiernym rozkładzie, jakim jest niewątpliwie malejąca liczba miast wraz z zwiększającą się liczbą mieszkańców miast (jest wiele miast małych i tylko kilka dużych).

W przypadku rankingów dla miast najczęściej popełnianym błędem jest rangowanie w jednym zestawieniu miast silnie różniących się między sobą. Rankingi nie dostrzegają zasadniczych implikacji zróżnicowania miast pod względem funkcjonalnym, różnego oddziaływania miast na otaczające obszary zaplecza czy relacji z najbliższymi miastami. Tymczasem miasta tworzą układ hierarchiczny, co oznacza, że pewne instytucje i działalności koncentrują się tylko w wybranych ośrodkach, ponieważ wymagają one odpowiednio wielkiego zaplecza (ryнку), z natury są więc rzadko zlokalizowane. W szczególności infrastruktura służąca wytwarzaniu wiedzy (np. ośrodki akademickie, instytuty badawcze, korporacyjne wydziały B+R) koncentruje się na szczycie hierarchii osadniczej, w ośrodkach o charakterze metropolitalnym. To samo dotyczy infrastruktury wdrażania wiedzy w postaci instytucji wsparcia biznesu, takich jak: parki technologiczne, centra transferu technologii, agencje rozwoju regionalnego i lokalnego, inkubatory przedsiębiorczości czy coworkingi itd. W tej sytuacji bezcelowe jest porównywanie przykładowo średnich miast na prawach powiatu i największych krajowych metropolii, gdyż te pierwsze zawsze będą w dolnej części stawki. Często też popełnianym błędem jest brak zdefiniowanego punktu odniesienia dla aktualnie prezentowanych wyników. Autorzy nie uwzględniają faktu, że w niektórych przypadkach rozwój miasta, zwłaszcza w latach 90. XX w., był związany z destrukcją jego dotychczasowej bazy ekonomicznej i głęboką restrukturyzacją.

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

Kolejnym często popełnianym błędem w prowadzonych rankingach jest niedostrzegany przez nich fakt, że miasta nie są izolowanymi wyspami, lecz funkcjonują w systemie złożonych powiązań wynikających z geograficznego położenia miast (obszary metropolitalne, konurbacje, obszary bipolarne) czy dostępności komunikacyjnej. W wyniku czego analizowane zjawisko czy proces może przebiegać inaczej w aglomeracjach o charakterze monocentrycznym (np. w Warszawie, Poznaniu, Krakowie czy Wrocławiu) niż w układach konurbacyjnych (np. GZM, Trójmiasto). Przykładowo miasta Górnośląsko Zagłębiowskiej Aglomeracji (GZM), będące w sensie prawno-administracyjnym i statystycznym osobnymi bytami, w sensie funkcjonalnym tworzą w większości jeden organizm miejski, którego główne centrum usługowe stanowią Katowice.

Określenie centralności miast pozwala na poznanie rangi poszczególnych ośrodków miejskich, pełnionej przez nich węzłowej roli w sieci osadniczej, a tym samym pozwala zinterpretować wynik rankingu w szerszym kontekście. Pozwala odpowiedzieć m.in. na następujące pytania: Jaki wpływ będzie miała wysoka lub niska pozycja w rankingu danego miasta w szerszym kontekście przestrzennym? Na ile może być ona szansą a na ile barierą dla rozwoju obszarów powiązanych funkcjonalnie z miastem rdzeniowym?

Hierarchia funkcjonalna miast w Polsce

Jednym z tematów stale przewijających się w krajowych dyskusjach nad polskimi ścieżkami rozwoju jest ten dotyczący długofalowych następstw podjętej w 1990 roku transformacji ustrojowej i gospodarczej. Naukowe i publicystyczne dyskusje koncentrowały się na tak szerokim wyborze wątków jak przemiany struktury społeczeństwa polskiego (Domański 2004), zmiany hierarchii prestiżu społecznego (Domański 2013), preferowany w opinii publicznej model gospodarki (Gardawski 2021), percepcja prywatyzacji (Leyk, Wawrzyniak 2020), przekształcenia potencjału krajowej bazy przemysłowej (Karpiński i in. 2013) czy też przyjęta u zarania transformacji polityka makroekonomiczna (Kowalik 2009). Warto zauważyć, że znacząca część głosów i publikacji miała krytyczny wydźwięk, budując transformacyjną narrację jako splotu opowieści o narastających negatywnych zjawiskach: bezrobociu, nierównościach ekonomicznych, nieczułości klasy politycznej na problemy pracownicze, upadku dużych zakładów przemysłowych. Wprawdzie wybór literatury przedmiotu nie jest wolny od spojrzeń zasadniczo pozytywnie rozpatrujących transformacyjne dokonania – np. w wymiarze znaczącego wzrostu PKB i PKB *per capita* (Piątkowski 2019) – to jednak można zaryzykować stwierdzenie, że są one mniej licznie reprezentowane.

Nie sposób pominąć również i tego, że następujące po 1990 roku przemiany polskiego pejzażu społeczno-gospodarczego w istotny sposób odnosiły się również do kondycji polskich miast i miasteczek. Także i w tym przypadku dyskurs kryzysu przeważa nad dyskursem sukcesu. Jako potwierdzenie tej tezy przytoczyć można cały szereg wydawnictw, które ostatnimi laty pojawiły się na krajowych półkach księgarskich i które spotkały się z odzewem środowiska komentatorskiego. Co ważne i świadczące o doniosłości problemu, mowa tutaj nie tyle o naukowych monografiach, co raczej popularyzatorskich i reporterskich publikacjach podejmujących temat stanu polskich mniejszych miast czy też problemów z krajowym ładem przestrzennym (Springer 2013). Dokładniej ujmując, przedmiotem szczególnego zainteresowania autorów stały się te ośrodki miejskie, które straciły status wojewódzki w następstwie reformy samorządowej roku 1999 (Springer 2016), znajdowały się w nich upadłe w wyniku transformacji zakłady przemysłowe (Witwicki 2021), bądź też ich ogólna sytuacja odczytywana jest jako niekorzystna w wyniku zmian granic administracyjnych (Okraska 2022).

Niniejszy raport stanowi wysiłek, którego celem jest przejście z poziomu dyskusji reportażowo-publicystycznej ku analizie naukowej opisującej zmiany znaczenia polskich ośrodków miejskich, jaka miała miejsce w ciągu ostatnich trzech dekad. W tym celu odwołamy się do **metafory sieci**, czyli pojęcia, któremu przyznawać można istotne znaczenie nie tylko w wymiarze społecznym, ale i biologicznym, geograficznym oraz fizycznym (Ferguson 2022). W dużym uproszczeniu, za terminem tym kryje się proces, w którego rezultacie powstaje struktura złożona z wielu powiązanych ze sobą części składowych. Jeszcze inaczej ujmując, **sieć stanowi jakościowo nowy twór niż suma tworzących ją jednostek**, co wywodzić można wprost z prawa synergii. Obserwacja ta wydaje się o tyle ważna, że tendencja do powstawania sieci zdaje się stanowić siłę przeciwdziałającą wszechogarniającej rzeczywistości zasadzie entropii. **Opis wszelkich struktur sieciowych dostarcza szerokich możliwości analitycznych w zakresie śledzenia relacji: 1) bliskości i oddalenia; 2) siły i trwałości powiązań; 3) pełnionych ról i funkcji; 4) strategii kooperacji i konkurencji.**

Nie inaczej jest również w przypadku geografii społecznej, gdzie przyjmuje się, że dobrze zorganizowany (spójny i policentryczny) system miejski jest istotnym czynnikiem zrównoważonego

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

rozwoju regionu i kraju. Tym samym skuteczność wdrażania polityk miejskich wymaga określenia roli pełnionej przez poszczególne ośrodki miejskie – namysłu **nad pozycją miast w hierarchicznej sieci osadniczej**, wskazania, które z nich predysponowane są do pełnienia roli ośrodków wzrostu. Poznanie wspomianej roli wymaga **określenia węzłowości miast oraz ich centralności**. Pod pierwszym pojęciem kryje się absolutne znaczenie miast w sieci miejskiej. Drugi termin, czyli centralność, definiowany może być jako nagromadzenie funkcji, które miasto realizuje na rzecz swojego zaplecza (Sobala-Gwosdz 2023a). O. Kühne (2008) proponuje nawet monitoring centralności jako dobry instrument polityki regionalnej. Szczególnie ważna jest **odpowiednia gęstość miast, zwłaszcza subregionalnych, gdyż umożliwia dostęp do wszystkich dóbr i usług podstawowych**. Odpowiedni poziom policentryczności zapewnia także rozproszenie ośrodków decyzyjnych, a tym samym bardziej równomierny dostęp do nich w poszczególnych częściach kraju. Zdaniem E. Meijers i M. Burger (2010), główną ideą leżącą u podstaw **pozytywnych efektów przypisywanych policentryczności jest to, że zewnętrzne efekty sieci, które mają miejsce w obrębie regionów, mogą zastąpić proste efekty zewnętrzne aglomeracji, pozwalając na pojawienie się zregionalizowanych gospodarek urbanizacyjnych**. W większym niż dotychczas stopniu w zapewnieniu zrównoważonego terytorialnie rozwoju ma pomóc wspieranie policentrycznej struktury sieci miast w Polsce, co będzie sprzyjać wg *Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego...* (2019) procesom konwergencji społeczno-gospodarczej całego terytorium kraju (zob. Sobala-Gwosdz. 2023).

W tym kontekście szczegółowe rozpoznanie aktualnej hierarchii osadniczej oraz kierunków jej zmian jest bardzo istotne z punktu widzenia planowanych działań – jeśli chcemy wzmacniać rozwój policentryczny, ważna jest identyfikacja aktualnej hierarchii, kluczowych ogniw z punktu widzenia rozwoju zrównoważonego terytorialnie, jak również przyczyn, sprawiających, że centralność pewnej grupy ośrodków słabnie.

Aby w pełni zrozumieć uwarunkowania rozwojowe miast, konieczne jest uwzględnienie relacji przestrzennych, które sprawiają, że miasta tworzą spójny system osadniczy oraz są silnie powiązane ze swoim niemiejskim otoczeniem. Jak zauważają B. Domański i K. Gwosdz (2010) „Siła i potencjał rozwojowy miast tkwi w nich samych, w ich bezpośrednim zapleczu a także w synergii jaką tworzą z innymi miastami w odpowiednio spójnej i policentrycznej sieci miast”.

Celem tej części raportu jest określenie aktualnego stanu oraz kierunków zmian miejskiego systemu osadniczego poprzez:

- 1) Określenie wyposażenie miast w usługi centralne w okresie 1990–2020¹.
- 2) Określenie nadwyżki i niedoboru rynkowych usług centralnych w stosunku do wielkości ośrodka miejskiego pod względem liczby ludności w latach 1990–2020.

¹ Hierarchia osadnicza dla roku 2020 została oparta na badaniach A. Sobali-Gwosdz (2023), która wykazała jaką rolę pełnią miasta w Polsce ze względu na pozycję w sieci hierarchicznej miast, a w szczególności, które z nich pełnią lub predysponowane są do pełnienia roli ośrodków wzrostu. W niniejszym raporcie skupimy się tylko na pełnionej przez nich węzłowej oraz centralnej roli w sieci osadniczej odnosząc się do wszystkich szczebli hierarchii.

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

- 3) Dynamika zmian w hierarchii osadniczej pomiędzy 1990 a 2020 r. Wskazanie sieci szkieletowej istotnej z punktu polifunkcyjnej i hierarchicznej sieci osadniczej Polski, uwzględniającej oprócz usług centralnych również funkcje wyspecjalizowane i transportowe.

Hierarchia osadnicza Polski

Opierając się o wartość ogólnego wskaźnika rangi wyróżniono 7 szczebli hierarchii miast w Polsce dla wszystkich miast oraz z uwzględnieniem obszarów metropolitalnych jako jednej całości (Tab. 1, Ryc. 1). Szczebel najwyższy w obydwu przypadkach samodzielnie zajmuje Warszawa jako metropolia krajowa. Ranga ośrodka stołecznego wyraźnie góruje nad pozostałymi największymi miastami.

W hierarchii osadniczej uwzględniającej wszystkie ośrodki miejskie Kraków, Wrocław, Poznań, Łódź, Gdańsk, Katowice i Szczecin zaklasyfikowano do następnej w kolejności kategorii metropolii ponadregionalnych. Wszystkie one są ośrodkami rdzeniowymi szerszych obszarów funkcjonalnych o charakterze monocentrycznym lub policentrycznym. W gronie tych miast najwyższą rangę posiadają monocentryczne rdzenie metropolii krakowskiej, wrocławskiej i poznańskiej, wyraźnie niższa jest natomiast pozycja Łodzi. Za nią sytuują się centra policentrycznych aglomeracji trójmiejskiej (Gdańsk) i Górnośląsko-Zagłębiowskiej (Katowice), a listę ośrodków II rzędu zamyka Szczecin. Trzeci szczebel hierarchii obejmujący ośrodki regionalne tworzy 16 miast. W skład tej grupy wchodzi wszystkie pozostałe miasta wojewódzkie (tj. Lublin, Białystok, Bydgoszcz, Rzeszów, Toruń, Kielce, Olsztyn, Opole, Zielona Góra i Gorzów Wielkopolski), a także sześć innych dużych ośrodków: Gdynia, Bielsko-Biała, Częstochowa, Radom, Gliwice i Koszalin. Gdynia i Gliwice wchodzi w skład większych obszarów metropolitalnych, pozostałe miasta tworzą własne samodzielne obszary funkcjonalne (Sobala-Gwosdz 2023a).

Tab. 1. Hierarchia osadnicza w 2020 r. według miast oraz z uwzględnieniem obszarów metropolitalnych

Szczebel hierarchii	Typ	Wartość ogólnego wskaźnika rangi (skala 1–100)	Liczba miast	Odsetek ludności miejskiej	Liczba ludności – mediana (tys.)
		2020	2020	2020	2020
według miast					
I	Metropolia krajowa	100,00	1	7,7	x
II	Metropolia ponadregionalna	32,80–54,20	7	16,5	536
III	Miasto regionalne	18,10–30,20	16	14,2	195
IV	Miasto subregionalne	10,70–17,60	56	19,1	69
V	Miasto ponadlokalne	6,80–10,50	171	22,5	26
VI	Silny ośrodek lokalny	3,90–6,70	225	12,1	10
VII	Ośrodek lokalny	1,00–3,89	464	8,0	3
Razem	X	x	940	100,0	x
z uwzględnieniem obszarów metropolitalnych					
I	Metropolia krajowa	100	1	10,82	x
II	Metropolia ponadregionalna	41,27–55,19	6	26,73	880
III	Miasto regionalne	19,41–41,27	13	13,56	202
IV	Miasto subregionalne	10,20–19,41	43	13,87	70
V	Miasto ponadlokalne	6,39–10,20	145	18,45	24
VI	Silny ośrodek lokalny	3,69–6,39	178	9,08	11
VII	Ośrodek lokalny	1,00–3,69	443	7,45	3
Razem	X	X	837	100	x

Źródło: badania własne, dane według miast za: A. Sobala-Gwosdz (2023a)

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

Pięćdziesiąt sześć miast zajmuje IV szczebel hierarchii. Kategoria miast subregionalnych jest silnie zróżnicowana tak pod względem liczby ludności (od około 30 tys. do ok. 200 tys., mediana=69 tys. mieszkańców), jak i poziomu samodzielności/aglomeracyjności. W jej skład wchodzi duże miasta, będące częścią aglomeracji policentrycznych (w tym większość ponad stutysięcznych miast Górnośląsko-Zagłębiowskiej Metropolii), oraz średnie miasta o charakterze aglomeracyjnym, zaliczane do MOF większych metropolii (np. Sopot, Pruszków, Legionowo, Piaseczno).

Zdecydowana większość ośrodków tego szczebla to jednak samodzielne miasta, tworzące wokół siebie strefę oddziaływań o charakterze subregionalnym, z których wiele pełniło funkcję ośrodka wojewódzkiego w latach 1975–1999. Spośród nich najwyższą wartość wskaźnika rangi osiągają Elbląg, Płock, Wałbrzych, Włocławek, Tarnów, Kalisz, Legnica, Słupsk, Nowy Sącz, Jelenia Góra i Siedlce. Piąty szczebel hierarchii obejmuje 171 miast. Mediana liczby ludności ośrodków ponadlokalnych silnych wynosi 25,8 tys. W większości tworzą je ośrodki powiatowe (83%). W składzie tej grupy znalazły się także pojedyncze siedziby powiatów grodzkich (Jastrzębie Zdrój, Mysłowice, Tarnobrzeg), a także miasta nie będące siedzibą powiatów. Kolejny, szósty już rząd, obejmuje 225 miast ponadlokalnych słabych, mediana ich liczby ludności wynosi 10,4 tys., 35% z nich jest siedzibą powiatów. Pozostałe miasta – w liczbie 464 – należą do najniższego, wyróżnionego w niniejszym badaniu siódmego szczebla hierarchii. Pełnią one funkcje ośrodków lokalnych, a ich mediana liczby ludności wynosiła w 2019 r. 3,1 tys. (Sobala-Gwosdz 2023a).

Uwzględnienie obszarów metropolitalnych w analizie przemian hierarchii osadniczej dostarcza nowych możliwości interpretacji danych, prowadząc do spojrzenia na hierarchię osadniczą z perspektywy obszary metropolitalne vs. obszary pozametropolitalne (Tab. 1, Ryc. 1, Ryc. 2). W porównaniu do jej podstawowej wersji w klasyfikacji z obszarami metropolitalnymi mocniej zaznaczony jest udział metropolii ponadregionalnych. Dzieje się to za sprawą łącznego, synergicznego rozpatrywania miast rdzeniowych obszarów metropolitalnych z otaczającymi je miastami niższej rangi. Mapa staje się bardziej spolaryzowana, gdyż wojewódzkie obszary metropolitalne w większym stopniu przypominają „wyspy” pośród „morza” skupiających relatywnie mało funkcji miast niskiego szczebla. Od strony statystyk odnotowywany jest spadek liczby metropolii ponadregionalnych z 7 do 6 oraz jednocześnie zwiększenie udziału w populacji z 16,5% do 26,7% (Tab. 1).

Przyjęcie perspektywy obszarów metropolitalnych w najmocniejszym stopniu wpływa na pozycję miast konurbacji górnośląsko-zagłębiowskiej. Choć samodzielnie rozpatrywane Katowice również plasują się w obrębie drugiej szczebla, to pod względem punktacji parametrów składowych znajdują się one dopiero na siódmym miejscu. Jeżeli jednak do analizy włączymy GZM jako całość, to rzeczony obszar metropolitalny stanowić będzie drugą po Warszawie najsilniejszą krajową strukturę tego typu. Za wzmocnienie potencjału GZM odpowiada synergiczne połączenie kilku silnych miast i kilkunastu mniejszych, które uzupełniają się pod względem oferowanych funkcji rynkowych i nierynkowych.

Niezależnie czy w ujęciu samodzielnym, czy metropolitalnym utrzymuje się wysokie usytuowanie Krakowa w hierarchii. W 2020 roku uzyskuje on drugie (samodzielnie) lub trzecie (jako obszar metropolitalny) usytuowanie. Uwzględnienie obszarów metropolitalnych wzmacnia również pozycję Trójmiasta, w mniejszym stopniu Poznania oraz Wrocławia.

Analiza spojrzenia od strony obszarów metropolitalnych pozwala rozwiązać często dyskutowany dylemat dotyczący tego, ile miast faktycznie spełnia kryteria metropolii ponadregionalnych. Czy

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

ogranicza się to jedynie do tzw. „wielkiej piątki” – metropolii warszawskiej, krakowskiej, poznańskiej, trójmiejskiej i wrocławskiej (Śleszyński 2017; Janas 2020), czy też do tego grona można zaliczyć również jako pełnoprawne metropolie górnośląsko-zagłębiowską, łódzką i szczecińską, określane przez P. Śleszyńskiego i K. Wiedermanna (2020) jako metropolie kształtujące się.

Przeprowadzona analiza pokazuje, że jedynie w przypadku Szczecina mamy do czynienia z odmienną sytuacją, w której perspektywa obszaru metropolitalnego prowadzi do pogorszenia pozycji tego ośrodka. Analiza ta pozwala rozstrzygnąć spór czy Szczecin jest, czy nie jest metropolią. Miasto to samodzielnie rozpatrywane sytuuje się na drugim szczeblu rankingu. Kiedy jednak uwzględnić cały szczeciński OM okazuje się, że należałoby go raczej rozpatrywać jako miasto regionalne, a nie metropolię ponadregionalną, co wskazuje przede wszystkim na słabość jego zaplecza.

Tab. 2. Obszary metropolitalne według hierarchii osadniczej dla obszarów metropolitalnych w 2020 r.

Obszary metropolitalne (ranga w 2020 r.)	Wartość ogólnego wskaźnika rangi (skala 1–100)	Wartość ogólnego wskaźnika rangi – usługi rynkowe (skala 1–100)	Wartość ogólnego wskaźnika rangi – usługi nierynkowe (skala 1–100)	Wskaźnik nadwyżki usług rynkowych o charakterze centralnym
	2020	2020	2020	2020
warszawski (1)	100,00	100,00	100,00	0,171
GZM (2)	55,19	56,15	60,36	-0,045
krakowski (2)	52,42	52,91	58,87	0,125
trójmiejski (2)	48,21	48,18	56,82	0,068
poznański (2)	45,49	46,68	48,10	0,127
wrocławski (2)	46,29	46,66	53,07	0,138
łódzki (2)	41,27	42,01	47,97	0,021
szczeciński (3)	32,41	33,20	38,98	0,054

Źródło: badania własne w ramach Obserwatorium Polityki Miejskiej i Regionalnej IRMiR

Uwzględnienie w analizie obszarów metropolitalnych oddziałuje nie tylko na pozycję samych metropolii, lecz również ma wpływ na strukturę całej hierarchii osadniczej. Przy zachowaniu liczby rang zredukowaniu ulega liczba miast niższych szczebli (III–VII szczebla), a tym samym ich udział w potencjale demograficznym. Połączenie potencjału miast z obszaru metropolitalnego z miastem rdzeniowym pozwala na głębsze spojrzenie w podziale obszary metropolitalne vs. obszary pozametropolitalne. Następuje spadek liczby miast regionalnych (III rząd) z 16 do 13 przy jednoczesnej redukcji odsetka skupionej w nich ludności (z 14,2% do 13,6%). W porównaniu do wyjściowej wersji hierarchii na poziomie wszystkich ośrodków miejskich w tej z obszarami metropolitalnymi z trzeciej rangi wypadają Gdynia, Gliwice, Koszalin i Gorzów Wielkopolski. Dwa pierwsze ośrodki zostają wcielone do struktur obszarów metropolitalnych – odpowiednio trójmiejskiego oraz górnośląsko-zagłębiowskiego. Dwa następne miasta zostają przesunięte do statusu miast subregionalnych. Jeżeli już mowa o IV szczeblu zestawienia, to perspektywa obszarów metropolitalnych powoduje znaczącą redukcję reprezentacji miast subregionalnych (z 56 do 43) oraz ich znaczenia w populacji (z 19,1% do 13,9%). Zmiana ta w największej mierze wynika z włączenia części dotychczas występujących samodzielnie miast w skład obszarów metropolitalnych – GZM (Bytom, Dąbrowa Górnicza, Zabrze, Tychy, Chorzów, Ruda Śląska, Tarnowskie Góry, Sosnowiec), trójmiejskiego OM (Sopot) oraz warszawskiego OM (Piaseczno, Pruszków, Wołomin, Legionowo, Żyrardów).

Zmniejszeniu ulega także liczba miast ponadlokalnych silnych (V szczebel), ponadlokalnych słabych (VI szczebel) oraz lokalnych (VII szczebel). Włączenie obszarów metropolitalnych wiąże się z redukcją listy

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

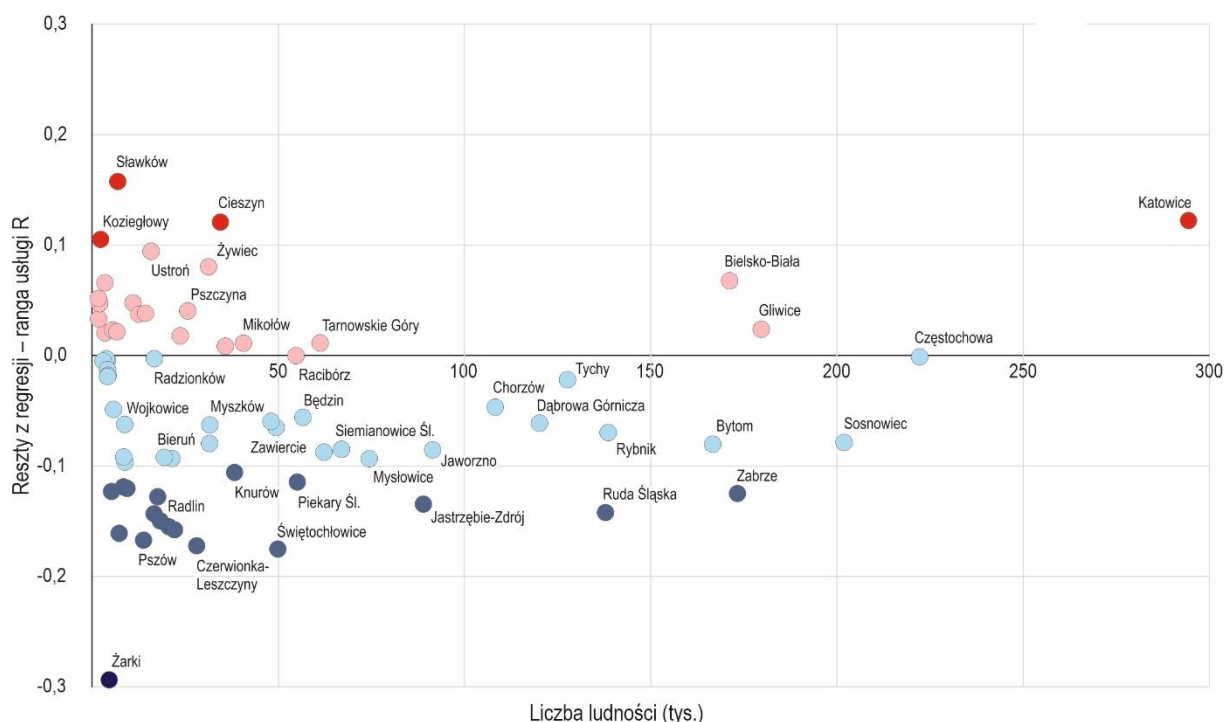
miast V szczebla z 171 do 145 (oraz populacyjnego udziału z 22,5% do 18,5%), miast VI szczebla z 225 do 178 (oraz populacyjnego udziału z 12,1% do 9%) oraz miast VII szczebla z 464 do 443 (oraz populacyjnego udziału z 8% do 7,5%). Oprócz opisywanego już wcześniej procesu wchłaniania miast w obręb obszarów funkcjonalnych, zwłaszcza na styku czwartej, piątej i szóstej rangi, najdobitniej uwidaczniają się również następstwa przesuwania ośrodków miejskich między poziomami hierarchii. Oznacza to, że w wyniku zmiany względnego punktu odniesienia miasta zajmujące w ogólnym zestawieniu określony szczebel, na skutek zmiany granic przedziałów, przeskakują na wyższy lub niższy stopień hierarchii. W ten sposób dolnośląski Lubin przestaje być miastem subregionalnym (IV ranga) i staje się miastem ponadlokalnym silnym (V ranga). Z drugiej strony ma miejsce przesunięcie położenia Bytowa (województwo pomorskie), Działdowa (województwo warmińsko-mazurskie) i Prudnika (województwo opolskie) z szóstego na piąty szczebel, czyli ze statusu miasta ponadlokalnego słabego do miasta ponadlokalnego.

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

Województwo śląskie

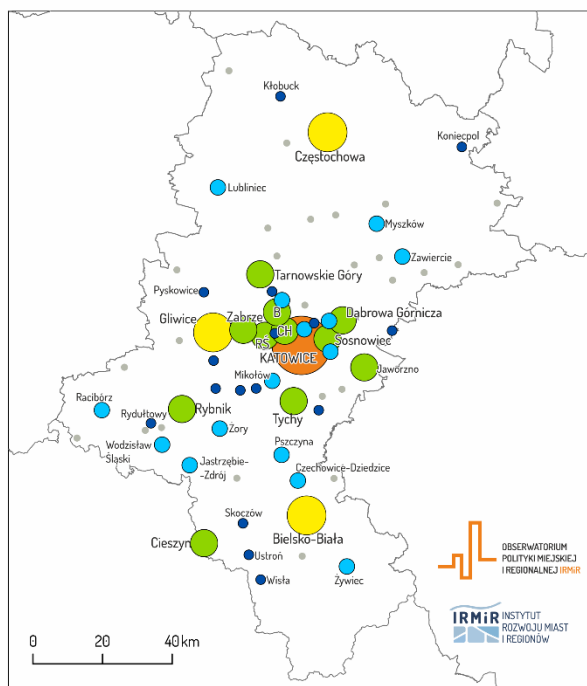
Sieć miejska tego województwa ma charakter wysoce złożony (zob. np. Runge 2020). W tym najbardziej zurbanizowanym województwie, o zdecydowanie największej przeciętnej wielkości miast (mediana=21,2 tys. mieszkańców, a w Polsce = 7,7 tys.), można wyróżnić co najmniej cztery subsystemy, które posiadają swoją wyraźną specyfikę. Centralna część regionu tworzona jest przez największą w skali Europy środkowej późnoindustrialną, policentryczną aglomerację miejską – konurbację katowicką, od 2019 r. tworzącą umocowany ustawowo związek metropolitalny GZM. Ta ponad dwumilionowa złożona struktura osadnicza przechodzi po 1990 r. procesy głębokiej przemiany strukturalnej (zob. Gwosdz, Sobala-Gwosdz, Czakon 2021; Krzysztofik 2021). Charakterystyczną jej cechą jest rosnąca koncentracja funkcji centralnych w jej wiodącym ośrodku, tj. Katowicach. Miasto to, jako jedyne z pozostałych ośrodków miejskich zaliczanych do jej rdzenia, cechuje się silną nadwyżką węzłowości (NWUR). Wszystkie inne miasta GZM – poza Gliwicami, które pełnią rolę głównego ośrodka usługowego na zachodzie GZM – cechują się ujemnymi wartościami NWUR. W większości z tych miast niedobór ten jest największy w skali kraju. Zdecydowana większość miast rdzenia GZM doświadczyła po 1990 r. silnej deindustrializacji, niemniej brak własnego zaplecza i niska konkurencyjność dla usług rynkowych w porównaniu z Katowicami czy Gliwicami powoduje, że nie są one w stanie jak dotąd wykreować silnego sektora centralnych usług rynkowych, który rekompensowałby miejsca pracy utracone w przemyśle. Na południowym zachodzie województwa ukształtowała się policentryczna aglomeracja rybnicka (zob. Krzysztofik 2007). Podobnie jak konurbacja katowicka wykształciła się ona na bazie wyspecjalizowanej funkcji górniczej. Wszystkie tworzące ją miasta (z wyjątkiem najbardziej na zachód położonego Raciborza, polifunkcyjnego ośrodka usługowo-przemysłowego) cechują się niedoborem węzłowości, szczególnie silnym w przypadku Jastrzębia Zdroju i Leszczyny-Czerwionki. Dotyczy to także Rybnika, głównego ośrodka usługowego tej aglomeracji. Zważywszy na schyłkowy charakter dominującego nadal w strukturze gospodarki górnictwa węgla kamiennego, restrukturyzacja funkcjonalno-osadnicza tego subregionu będzie szczególnym wyzwaniem (zob. Śleszyński 2019). Zupełnie inny charakter posiada subregion południowy województwa, którego głównym miastem jest Bielsko-Biała (zob. Sobala-Gwosdz 2010). Wszystkie ośrodki szczebla ponadlokalnego i zdecydowana większość lokalnego cechuje nadwyżka węzłowości, co wynika z wysokiej polifunkcyjności tego systemu, jego spójności i cech jego zaplecza (ludne i zamożne wsie), jak też stymulujących rozwój funkcji turystycznych (zwłaszcza Wisła, Szczyrk) i miast-wrót (Cieszyn). W słabiej zurbanizowanej północnej części województwa sieć osadniczą organizuje monocentryczna aglomeracja Częstochowy oraz zespół miejski Zawiercie-Myszków na wschodzie i ponadlokalny ośrodek Lublińca w zachodniej części. Miasta o randze ponadlokalnej tej części województwa charakteryzuje ujemna wartość wskaźnika NWUR (z wyjątkiem Lublińca), co wynika przede wszystkim z silnej ich funkcji przemysłowej (zespół Zawiercia przeżywa jej regres po 1990 r.) i niskiego wskaźnika obsługi miasto/zaplecze (A. Sobala-Gwosdz 2023).

[skrót raportu do konsultacji w regionach]



Ryc. 4. Nadwyżka/niedobór węzowości w zakresie usług rynkowych o charakterze centralnym w stosunku do liczby ludności w miastach województwa śląskiego w 2020 r.

Źródło: A. Sobala-Gwosdz (2023)



HIERARCHIA FUNKCJONALNA MIAST w województwie ŚLĄSKIM

Poziomy hierarchiczne polskich miast (2020 r.)

Rząd I	●	Metropolia ogólnokrajowa (1)
Rząd II	●	Metropolia ponadregionalna (7)
Rząd III	●	Aglomeracja regionalna (15)
Rząd IV	●	Ośrodek subregionalny (40)
Rząd V	●	Ośrodek ponadlokalny (132)
Rząd VI	●	Silny ośrodek lokalny (169)
Rząd VII	●	Ośrodek lokalny (455)

Źródło: Opracowanie DPMR IRMiR na podstawie Sobala-Gwosdz i in. 2023

Ryc. 5. Hierarchia osadnicza miast w województwie śląskim w 2020 r. wyznaczona dla wszystkich miast

Źródło: Obserwatorium Polityki Miejskiej i Regionalnej IRMiR

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

Hierarchia osadnicza miast w województwie śląskim w 2020 r. z uwzględnieniem obszarów metropolitalnych jako jednej całości

W województwie śląskim, w porównaniu do wyjściowej wersji hierarchii obejmującej wszystkie ośrodki miejskie, w delimitacji hierarchii osadniczej obejmującej obszary metropolitalne i miejskie obszary funkcjonalne zmniejsza się o 1 liczba ośrodków regionalnych, gdyż Gliwice, które mają taką rangę, są wchodzą w skład metropolii (GZM+).

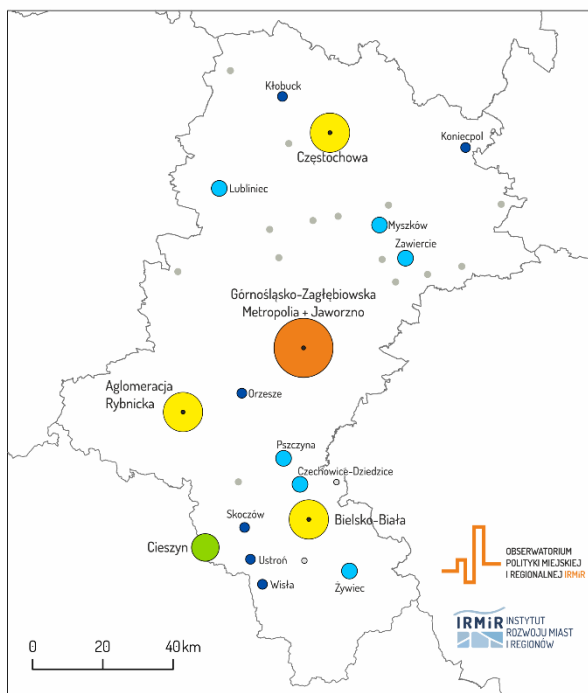
Znacznie maleje liczba miast IV szczebla (subregionalnych) – z 11 ośrodków do 1. Tym jedynym pozostałym miastem jest Cieszyn. Redukcja ta wynika w największej mierze z włączenia samodzielnych miast w skład obszarów metropolitalnych – GZM+ (Bytom, Dąbrowa Górnicza, Zabrze, Tychy, Chorzów, Ruda Śląska, Tarnowskie Góry, Sosnowiec, Jaworzno), a ponadto z połączenia miast aglomeracji rybnickiej, co sprawia, że Rybnik (w delimitacji miast samodzielnych ranga IV) awansuje o jeden szczebel do pozycji miast regionalnych (III szczebel).

Zmniejszeniu ulega także liczba miast ponadlokalnych silnych (V szczebel), ponadlokalnych słabych (VI szczebel) oraz lokalnych (VII szczebel). Włączenie do obszaru metropolitalnego GZM+ oraz MOF Bielska-Białej, Częstochowy i aglomeracji rybnickiej wiąże się z redukcją listy miast V szczebla z 15 do 3, miast VI szczebla z 16 do 4 oraz miast VII szczebla z 27 do 13 (Tab. 1).

Opisany wcześniej proces wchłaniania miast w obręb obszarów funkcjonalnych wzmacnia pozycję miast rdzeniowych:

- GZM+ (Katowice) na tle pozostałych metropolii ponadregionalnych (awans z przedostatniej pozycji w Polsce na pierwsze miejsce),
- Bielska-Białej na tle miast regionalnych (awans z 8 pozycji w Polsce na 2, zaraz za Lublinem),
- Rybnika wraz pozostałymi miastami aglomeracji rybnickiej na ze szczebla subregionalnego na szczebel regionalny.

[skrót raportu do konsultacji w regionach]



HIERARCHIA FUNKCYJNALNA MIAST w województwie ŚLĄSKIM

Poziomy hierarchiczne polskich miast z uwzględnieniem obszarów metropolitalnych i funkcjonalnych miast* I-III rzędu (2020 r.)

- Rząd I Metropolia ogólnokrajowa (-)

- Rząd II Metropolia ponadregionalna (1)

- Rząd III Aglomeracja regionalna (3)

- Rząd IV Ośrodek subregionalny (1)

- Rząd V Ośrodek ponadlokalny (6)

- Rząd VI Silny ośrodek lokalny (6)

- Rząd VII Ośrodek lokalny (16)

*] Delimitacja miejskich obszarów funkcjonalnych (w tym metropolitalnych) za: Śleszyński, Komornicki 2016.

Źródło: Opracowanie OPMR IRMiR na podstawie Sobala-Gwosdz i in. 2023

Ryc. 6. Hierarchia osadnicza miast w województwie śląskim w 2020 r. z uwzględnieniem obszarów metropolitalnych jako jednej całości

Źródło: Obserwatorium Polityki Miejskiej i Regionalnej IRMiR

Awans wszystkich tych obszarów funkcjonalnych wskazuje na komplementarność funkcji. W przypadku MOF Częstochowy widoczna jest natomiast słabość zaplecza, które nie ma większego wpływu na pozycję wcześniej osiągniętą przez samo miasto rdzeniowe.

Tab. 3. Liczba niezależnych miast włączonych do miejskich obszarów funkcjonalnych

Hierarchia osadnicza miast 2020		Liczba miast które zostały włączone w skład OM/MOF	GZM+	MOF Bielsko-Biała	MOF Częstochowa	Agglomeracja Rybnicka
II	metropolie ponadregionalne	1	Katowice			
III	ośrodki regionalne	3	Gliwice	Bielsko-Biała	Częstochowa	
IV	ośrodki subregionalne	10	Sosnowiec, Bytom, Zabrze, Tychy, Dąbrowa Górnicza, Chorzów, Ruda Śląska, Tarnowskie Góry, Jaworzno			Rybnik
V	ośrodki ponadlokalne	12	Mysłowice, Będzin, Siemianowice Śląskie, Mikołów, Piekary Śląskie	Żywiec, Pszczyna, Czechowice-Dziedzice		Racibórz, Jastrzębie-Zdrój, Wodzisław Śląski, Żory
VI	silne ośrodki lokalne	12	Świętochłowice,		Kłobuck	Rydułtowy,

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

			Knurów, Czeladź, Radzionków, Bieruń, Sławków, Pyskowice, Łaziska Górne, Orzesze			Czerwionka- Leszczyny
VII	ośrodki lokalne	14	Łęczyny, Siewierz, Łazy, Wojkowice, Imielin, Poręba, Sośnicowice	Szczyrk, Wilamowice	Błachownia, Olsztyn	Radlin, Pszów, Krzanowice

Źródło: Obserwatorium Polityki Miejskiej i Regionalnej IRMiR

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

Źródła

- Anderson H. Thor, Damurski Ł. (2021), "Cohesive Metropolies?", in: Szlachetko J., W poszukiwaniu inspiracji. Metropolie w ujęciu porównawczym, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, pp. 28–53.
- Braudel F. (1992), Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek, t. 1: Struktury codzienności. Możliwe i niemożliwe, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Brezzi M., Veneri P. (2014), Assessing Polycentric Urban Systems in the OECD: Country, Regional and Metropolitan Perspectives, *European Planning Studies* 23.
- Christian D. (2011), *Maps of Time: An Introduction to Big History*, University of California Press.
- Churski P. (2019), Dlaczego efekty aglomeracji i dyfuzji mogą zmniejszać nierówności rozwojowe?, in: A. Olechnicka, M. Herbst, Równość czy efektywność rozwoju, *Scholar*, Warszawa, pp. 112–131.
- Csomós G. (2017), Cities as command and control centres of the world economy: An empirical analysis, 2006–2015, in: J. Biegańska and D. Szymańska (eds.), *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, No. 38, Nicolaus Copernicus University, Toruń, pp. 7–26.
- Domański B., Noworól A. (red.) (2010), *Małopolskie miasta – funkcje, potencjał i trendy rozwojowe*, Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego, Kraków.
- Domański H. (2004), *Struktura społeczna*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Domański H. (2013), *Sprawiedliwe nierówności zarobków w odczuciu społecznym*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- ESPON 111 (2005), *Potentials for polycentric development in Europe*, ESPON project final report, NORDREGIO, Stockholm.
- Ferguson N. (2022), *Fatum. Polityka katastrofy współczesnego świata*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Gardawski J. (2021), *Wizje gospodarki dobrze urządzonej. Od "Robotników 1986" do polskich i niemieckich młodych prekariuszy 2016–2017*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Geography (2003), Volume 8, Elsevier, Oxford, pp. 387–395.
- Gorzela G., Smętkowski M. (2019), *Rozwój regionalny, polityka regionalna*, Euroreg, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Guzik R., Kołoś A. (2021), Dostępność obszarów wiejskich do miast powiatowych w Polsce transportem publicznym w 2019 r., *Przegląd Geograficzny* 2021, 93 (2), 181-206. <https://doi.org/10.7163/PrzG.2021.2.3>
- Guzik R., Kołoś A. (eds.) (2015), *Relacje funkcjonalno-przestrzenne między ośrodkami miejskimi i ich otoczeniem w województwie pomorskim*, Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego, Gdańsk.

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

Guzik R., Kołoś A., Fiedeń Ł., Kocaj A., Wiedermann K. (2020a), Dostępność komunikacyjna i relacje przestrzenne w województwie pomorskim, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.

Guzik R., Kołoś A., Fiedeń Ł., Kocaj A., Wiedermann K. (2020b), Relacje przestrzenne i dostępność komunikacyjna – województwo małopolskie, Małopolskie Obserwatorium Rozwoju Regionalnego, Departament Zrównoważonego Rozwoju, Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego, Kraków.

Guzik R., Kołoś A., Fiedeń Ł., Kocaj A., Wiedermann K. (2021a), Dostępność komunikacyjna i relacje przestrzenne w województwie kujawsko-pomorskim, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.

Guzik R., Kołoś A., Fiedeń Ł., Kocaj A., Wiedermann K. (2021b), Dostępność komunikacyjna i relacje przestrzenne w województwie łódzkim, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.

Guzik R., Kołoś A., Fiedeń Ł., Kocaj A., Wiedermann K. (2021c), Dostępność komunikacyjna i relacje przestrzenne w województwie warmińsko-mazurskim, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.

Guzik R., Kołoś A., Fiedeń Ł., Kocaj A., Wiedermann K. (2021d), Dostępność komunikacyjna i relacje przestrzenne w województwie zachodniopomorskim, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.

Gwosdz K. (2014), Między starą a nową ścieżką rozwojową. Mechanizmy ewolucji struktury gospodarczej i przestrzennej regionu tradycyjnego przemysłu na przykładzie konurbacji katowickiej po 1989 roku, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.

Gwosdz K., Sobala-Gwosdz A. (2015), Typologia rozwojowa miast województwa pomorskiego oraz identyfikacja aktualnych i potencjalnych biegunów wzrostu, [w:] R. Guzik, A. Kołoś (red.), Relacje funkcjonalno-przestrzenne między ośrodkami miejskimi i ich otoczeniem w województwie pomorskim, Pomorskie Studia Regionalne, Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego, Gdańsk, 207–216.

Jałowiecki B. (2000), Społeczna przestrzeń metropolii, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego, Warszawa.

Jasiecki K. (2013), Kapitalizm po polsku. Między modernizacją a peryferiami Unii Europejskiej, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa

Kaczmarek T., Mikuła Ł. (2007), Ustroje terytorialno-administracyjne obszarów metropolitalnych w Europie, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.

Karpiński A. i in. (2013), Jak powstawały i upadały zakłady przemysłowe w Polsce. Losy po 1989 roku zakładów zbudowanych w PRL-u, Wydawnictwo MUZA, Warszawa.

Kowalik T. (2009), www.polskatransformacja.pl, Wydawnictwo Literackie Muza SA, Warszawa.

Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego. Rozwój społecznie wrażliwy i terytorialnie zrównoważony (2019),

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

Kunzmann K., Wegener M. (1991), *The Pattern of Urbanisation in Western Europe 1960–1990*. Report to DG XVI of the European Commission. *Berichte aus dem Institut für Raumplanung 28.*, Institute of Spatial Planning, University of Dortmund, Dortmund.

Kurniewicz A. (2021), *Wpływ zmiany statusu administracyjnego na rozwój gospodarczy miast*, doktorat na Wydziale Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.

Leyk A., Warzywniak J. (2020), *Cięcia. Mówiona historia transformacji*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.

Markowski T., Marszał T. (2006), *Metropolie. Obszary metropolitalne. Metropolizacja*, Polska Akademia Nauk Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Warszawa.

Matyja R. (2021), *Miejski grunt. 250 lat polskiej gry z nowoczesnością*, Karakter, Kraków.

Meeteren van M., Poorthuis A. (2018), Christaller and “big data”: recalibrating central place theory via the geoweb, *Urban Geography*, 39 (1), 122–148. <https://doi.org/10.1080/02723638.2017.1298017>

Micek G. (2016), *Understanding innovation in emerging economic spaces: Global and local actors, networks and embeddedness*, Routledge, Londyn–Nowy Jork.

Okraska M. (2022), *Nie ma i nie będzie*, Fundacja Korporacja Ha!art, Kraków.

Orłowski W. (2018), *Sto lat pogoni za rozwiniętym Zachodem*, [w:] *Polska. Eseje o stuleciu*, Bosz, Olszanica, 139–145.

Piątkowski M. (2019), *Europejski lider wzrostu. Polska droga od peryferii do gospodarki sukcesu*, Wydawnictwo Poltext, Warszawa.

Piech K. i in (2023), *Procesy demograficzne jako determinanta procesów urbanizacyjnych w Polsce*, Wydawnictwo Instytutu Rozwoju Miast i regionów, Warszawa–Kraków.

Pozycja miast jako ośrodków centralnych. Available from: https://www.researchgate.net/publication/368961445_Pozycja_miast_jako_osrodkow_centralnych [accessed Apr 16 2023].

Raźniak P., Dorocki S., Winiarczyk-Raźniak A. (2020), "Spatial changes in the command and control function of cities based on the corporate centre of gravity model" *Miscellanea Geographica*, vol.24, no.1, pp. 35–41.

Smętkowski M., Gorzelak G., Kozak M., Olechnicka A., Płoszaj A., Wojnar K. (2013), *Europejskie metropolie i ich regiony. Od obrazu gospodarczego do sieci metropolii*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.

Sobala-Gwosdz A. (2023a), *Pozycja miast jako ośrodków centralnych*, Wydawnictwo Instytutu Rozwoju Miast i Regionów, Warszawa–Kraków. w. <https://doi.org/10.51733/opm.2022.04>

Sobala-Gwosdz A. (2023b), *Gospodarcze funkcje decyzyjne i kontrolne ośrodków miejskich*, *Badania Obserwatorium Polityki Miejskiej*, Instytut Rozwoju Miast i Regionów, Warszawa–Kraków. <https://doi.org/10.51733/opm.2023.06>

[skrót raportu do konsultacji w regionach]

Sobala-Gwosdz A. (2023c), *Wyzwania, trendy i procesy rozwoju gospodarczego. Identyfikacja biegunów wzrostu i ośrodków równoważenia rozwoju w Polsce*, Badania Obserwatorium Polityki Miejskiej, Instytut Rozwoju Miast i Regionów, Warszawa–Kraków.

Sobala-Gwosdz A. (red.) (2010), *Badania terenów rozwojowych w województwie śląskim poprzez wyznaczenie ośrodków wzrostu i obszarów stagnacji*, Strada Consulting, Bielsko-Biała.

Sobala-Gwosdz A. (2005), *Ośrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.

Sokołowski D. (2005), *Centralność a węźlowość większych miast w Polsce*, *Przegląd Geograficzny*, 77 (4), 507–526.

Sokołowski D. (2006), *Funkcje centralne i hierarchia funkcjonalna miast w Polsce*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.

Sokołowski D. (2011), *Centralność większych miast polski. Rola czynnika administracyjnego i globalizacji*, *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego*, 20, 11–23.

Springer F. (2013), *Wanna z kolumnadą. Reportaże o polskiej przestrzeni*, Wydawnictwo Czarna Owca, Warszawa.

Springer F. (2016), *Miasto archipelag. Polska mniejszych miast*, Wydawnictwo Krakter, Kraków.

Strategia Rozwoju Województwa Śląskiego „Śląskie 2030” (2020), Zarząd Województwa Śląskiego, Katowice.

Sýkora L., (2009), *Post-Socialist Cities*. [w:] Kitchin, R., Thrift, N, [red.], *International Encyclopedia of Human Geography*.

Szymańska D., (2002), *Niektóre zagadnienia urbanizacji w Polsce w drugiej połowie XX wieku* [w:] Słodczyk J. (red.), *Przemiany bazy ekonomicznej i struktury przestrzennej miast*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.

Vandermotten C., Roelandts M., Cornut P. (2007) *European polycentrism: Towards a more efficient and/or a more equitable development?* In: Cattan, N. (red.): *Cities and Networks in Europe: A Critical Approach of Polycentrism*. John Libbey Eurotext, Esher, Surrey, 51–62.

Weber A.F. (1899) *The Growth of Cities in the Nineteenth Century*. The Macmillan Co., New York.

Węgleński J. (1992) *Urbanizacja bez modernizacji?* Instytut Socjologii, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.

Witwicki Piotr (2021) *Znikająca Polska*. Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań.

Zagożdżon A. (1983) *Rola procesów industrializacji i urbanizacji w bieżącym i perspektywnym funkcjonowaniu gospodarki przestrzennej Polski*. In: *Diagnoza stanu gospodarki Polski* Biuletyn KPZK PAN, z. 123, Warszawa.